Срби у Великој источној кризи II

Од завршетка Првог српско-турског рата до Берлинског конгреса (1877–1878)

Приручник за Државну смотру ученика средњих школа из наставног предмета Историја

СРПСКО ИСТОРИЈСКО ДРУШТВО

Београд, 2026.

САДРЖАЈ

УВОД 6

Херцеговачки устанак и почетак кризе 6
Неуспех посредовања великих сила 7
Србија и Црна Гора ступају у рат 8

СРБИЈА ПОСЛЕ ПРВОГ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА 11

Последице рата 11
Цариградска конференција 14
Тајни договор Русије и Аустроугарске 15
Од ратног незадовољства до мира 15

РУСИЈА У РАТУ, СРБИЈА ПРЕД ОДЛУКОМ 17

Између Русије и Аустроугарске 18
Реорганизација српске војске и ратне припреме 20
Тополска буна 22
Одлука о новом рату 22

РАТ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И НЕЗАВИСНОСТ 24

Распоред снага и ратни план 25
Прве победе: Бела Паланка и Пирот 28
Ослобођење Прокупља и Лесковца 30
Борбе за Ниш 31
Куршумлија између ослобођења и противнапада 34
Долином Јужне Мораве до Врања 34
Молебан у Грачаници 36
Једренско примирје зауставља поход 38
Ратне тековине и цена победе 39

ЦРНА ГОРА У РАТУ 40

Османска офанзива 41
Опсада и ослобођење Никшића 42
Преко Бара и Улциња до морске обале 43

БОСАНСКИ УСТАНАК 46

Избеглице и неизвесност повратка 46
Судбина Босне у договорима великих сила 47
Наставак борбе у северној Босни 48
Милета Деспотовић и устаничко средиште у Црним Потоцима 48
Устаници под османским и аустроугарским притиском 49
Привремена народна босанска влада 50
Руска победа и устаничке наде 52

ХЕРЦЕГОВАЧКИ УСТАНИЦИ И ЦРНА ГОРА У ЗАЈЕДНИЧКОЈ БОРБИ 53

Исцрпљеност становништва и наставак борбе 1877. године 55
Херцеговачки одреди у борби за Никшић 55

ОД ЈЕДРЕНА ДО САН СТЕФАНА 57

Какве је границе тражила Србија 57
Српски изасланици пред руским преговарачима 58
Црногорски захтеви и питање независности 59
Санстефански мировни споразум 59
Велика Бугарска и Србија 60
Одредбе о Црној Гори 61
Незадовољство миром у Сан Стефану 62

ДИПЛОМАТСКА БОРБА И ПРИПРЕМЕ ЗА МЕЂУНАРОДНИ КОНГРЕС 64

Руска победа под притиском великих сила 64
Борба Србије за очување ратних тековина 64
Аустроугарски интереси на Балкану 68
Преко Беча до Берлина 68
Црна Гора пред опасношћу умањења добитака 69
Споразумевање великих сила и сазивање конгреса 70

БЕРЛИНСКИ КОНГРЕС И ЊЕГОВЕ ОДЛУКЕ 72
Однос снага и измена Санстефанског мира 72
Ристићева борба за независност и границе 73
Независност и границе Црне Горе 76
Босна и Херцеговина пред одлуком великих сила 78
Балкан после Берлинског уговора 80

ОКУПАЦИЈА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ И ЗАВРШЕТАК УСТАНИЧКЕ БОРБЕ 82
Устаничке вође пред новом влашћу 83
Запоседање Херцеговине и разоружавање устаника 83

НЕЗАВИСНА СРБИЈА 85
Берлинске одлуке пред Народном скупштином 85
Свечано проглашење независности 87
Београд слави независност 87
Кнез и држава у новим дипломатским односима 89
Интеграција новоослобођених крајева 90
Становништво и земљишни односи 91

ЦРНА ГОРА ПОСЛЕ БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА 94
Од уговорених до остварених граница 94
Проширена држава и промене у друштву 96

СРБИ ПОД ТУЂИНСКОМ ВЛАШЋУ 97
Призренска лига и несигурност Срба 97
Неравноправност, насиље и исељавање 98
Очување заједнице и веза са Србијом 100
Срби у Босни и Херцеговини под новом управом 100

ХРОНОЛОШКИ ПРЕГЛЕД ВЕЛИКЕ ИСТОЧНЕ КРИЗЕ 102

ИЗВОРИ 104

ПРЕДГОВОР

Овај приручник намењен је ученицима средњих школа који се припремају за Државну смотру из наставног предмета Историја, али и свима који желе да боље упознају завршну фазу Велике источне кризе – од завршетка Првог српско-турског рата 1877. до Берлинског конгреса 1878. године и непосредних последица његових одлука.

Приручник представља наставак прошлогодишњег издања *Срби у Великој источној кризи I – Од Херцеговачког устанка до завршетка Првог српско-турског рата (1875–1877)*. Први део обухватио је положај српског народа у Османском царству, устанке у Херцеговини и Босни, политику Србије и Црне Горе, деловање великих сила и ратне догађаје 1876. године.

Други део прати догађаје од склапања мира између Србије и Османског царства почетком 1877. до Берлинског конгреса у лето 1878. године и спровођења његових одлука. На појединим местима прате се и догађаји из 1879–1881. године, када су неопходни за разумевање исхода кризе. У том кратком раздобљу дошло је до промена које су темељно измениле политичку карту Балканског полуострва. Русија је ступила у рат против Османског царства, Србија је поново повела рат за ослобођење и независност, а Црна Гора наставила борбу започету 1876. године. Коначно уређење граница и међународног положаја балканских држава зависило је од ратних исхода, дипломатских преговора и одлука великих сила.

Посебна пажња посвећена је Другом српско-турском рату, ослобођењу јужних српских крајева, ратним операцијама Црне Горе, устаничком покрету и положају српског народа у Босни, Херцеговини и Старој Србији. Обрађени су Санстефански мир, дипломатска борба уочи Берлинског конгреса и одлуке којима су Србији и Црној Гори признате независност и територијално проширење. Размотрене су и последице тих одлука за српско становништво које је остало изван граница двеју држава.

На почетку приручника дат је сажет преглед најважнијих догађаја из раздобља 1875–1877. године. Он треба да подсети ученике на почетак кризе и да им помогне да разумеју околности у којима је започела њена завршна фаза. Тако се догађаји обрађени у два приручника повезују у јединствену историјску целину.

Циљ приручника је да ученицима, поред познавања догађаја, личности и датума, омогући разумевање њихових узрока, међусобних веза и последица. Ратови Србије и Црне Горе, устанци српског народа под османском влашћу, руско-турски сукоб и политика великих сила били су повезани делови исте кризе. Њен исход зависио је од војних успеха и пораза, али и од различитих државних интереса и односа снага у европској дипломатији.

Теме су изложене у хронолошком и тематском следу, уз објашњења важних појмова и хронолошки преглед главних догађаја. Такав распоред треба да помогне ученицима да прате ток кризе, упоређују различите интересе и разумеју одлуке учесника.

Датуми у основном тексту и хронолошком прегледу наведени су по грегоријанском календару. У приложеним изворима задржано је датирање преузето из коришћених издања, уз допуну датума по грегоријанском календару где је то назначено.

Верујемо да ће два приручника, посматрана као целина, омогућити ученицима да стекну заокружену представу о Великој источној кризи – од избијања Херцеговачког устанка 1875. до Берлинског конгреса 1878. године и његових непосредних последица – и о месту српског народа у догађајима који су одредили даљи развој Балкана.

Желимо вам успех у припреми за смотру и много радозналости у упознавању прошлости.

Српско историјско друштво

УВОД

Велика источна криза (1875–1878) представљала је једну од најзначајнијих етапа у решавању Источног питања. Под тим називом подразумевају се питање опстанка Османског царства, судбина његових територија и положај народа који су живели под османском влашћу. Слабљење Царства подстицало је борбу великих сила за утицај, док је хришћанским народима Балкана отварало могућност за национално ослобођење, стицање независности и стварање или проширење сопствених држава.

Стара Србија – географски појам коришћен у 19. и почетком 20. века за област јужно од Кнежевине и Краљевине Србије. Њене границе протезале су се до Лима, Проклетија и Црног Дрима на западу, преко Дебра, Кичева, Прилепа и Криве Паланке на југу, до данашње српско-бугарске границе на истоку и на северу до границе Кнежевине и Краљевине Србије. Те области биле су језгро средњовековне српске државе.

За српски народ ова криза имала је посебан значај. Кнежевина Србија била је аутономна држава под врховном влашћу османског султана. Књажевина Црна Гора била је фактички независна, али њена независност још није била општепризната у међународним односима. Истовремено, велики део српског народа живео је непосредно под османском влашћу, нарочито у Босни, Херцеговини и Старој Србији. Ослобођење српског становништва од османске власти и уједињење тих области са Србијом и Црном Гором представљали су важне циљеве српске националне политике током XIX века.

Херцеговачки устанак и почетак кризе

Велика источна криза започела је Херцеговачким устанком 1875. године. Дуготрајно незадовољство хришћанског становништва, тешке економске прилике, порески притисак и самовоља локалних власти створили су услове за оружани отпор. У јулу су сукоби у околини Невесиња прерасли у отворени устанак, познат као Невесињска пушка.

Херцеговци у заседи

Устанак се убрзо проширио по већем делу источне Херцеговине. Устаници су очекивали помоћ од Србије и Црне Горе, нарочито од потоње са којом су херцеговачки Срби били снажно повезани. Књаз Никола I Петровић-Његош (1860–1918) помагао је устанички покрет, али је морао да води рачуна о ставовима великих сила и опасности од непосредног сукоба са Османским царством.

У августу 1875. избио је устанак и у Босанској Крајини. Борбе у Босни и Херцеговини изазвале су снажан одјек у Србији, Црној Гори и међу Србима у Аустроугарској. Велики број избеглица прешао је на аустроугарску територију, али и на подручје две српске кнежевине, што је додатно привукло пажњу европске јавности и дипломатије.

Књаз Никола I Петровић-Његош

Херцеговачка нејач на далматинској граници

Избијање устанка довело је Кнежевину Србију пред тешку одлуку. У јавности је постојало снажно расположење да се помогне сународницима под османском влашћу. Организовано је прикупљање новца и других прилога, а добровољци су одлазили у устаничке области. Помоћ је пружана и избеглицама. Српска влада, међутим, морала је да процени војну и финансијску спремност земље, као и могуће међународне последице рата. Србија није могла да рачуна на благонаклон став великих сила за остварење својих националних циљева. Ипак, током 1875. и прве половине 1876. године везе са устаничким покретом постајале су све тешње. Устаници су од Србије и Црне Горе очекивали материјалну помоћ и непосредно ступање у рат.

Неуспех посредовања великих сила

Велика источна криза показала је колико је ослобођење балканских народа зависило од интереса великих сила. Без довољно снаге и међусобног јединства да самостално потисну османску власт, балкански народи тражили су помоћ споља. Русија је подржавала словенске и православне народе, али је морала да води рачуна о споразумевању са Аустроугарском. Беч је настојао да спречи стварање снажних словенских држава и припреми запоседање Босне и Херцеговине, док је Велика Британија у очувању Османског царства видела брану руском продору ка Средоземљу. Немачка је тежила очувању Тројецарског савеза, Француска избегавању европског сукоба, а Италија је имала споредну улогу.

Супротстављени интереси великих сила ограничавали су успех дипломатског посредовања. Конзуларна мисија и Андрашијева нота, којом су предложене реформе у Босни и Херцеговини, нису зауставиле устанак: устаници нису веровали османским обећањима, а силе нису биле јединствене у погледу решавања кризе. Током пролећа 1876. устанак у Бугарској и његово сурово гушење, уз политичке потресе у Цариграду, додатно

су заоштрили прилике. Дипломатија је све више уступала место оружју, а Србија и Црна Гора убрзавале су припреме за рат.

Гроф Ђула Андраши

Андрашијева нота била је предлог реформи који је, уз подршку других великих сила, упућен Порти почетком 1876. године ради смиривања устанка у Босни и Херцеговини. Предвиђала је верску равноправност, укидање закупа пореза, коришћење локалних пореских прихода за потребе тих области и побољшање положаја сељака. Порта је начелно прихватила реформе, али устаници, без поузданих гаранција њиховог спровођења, нису пристали да положе оружје.

Србија и Црна Гора ступају у рат

Србија и Црна Гора закључиле су 15. јуна 1876. године тајни уговор о савезу и војну конвенцију. Њима је предвиђено заједничко ратовање против Османског царства, при чему је свака држава требало да делује на свом ратишту. Циљеви су обухватали ослобођење српског народа под османском влашћу, територијално проширење и међународно признање независности. Почетком јула 1876. две државе ступиле су у рат. Њихове војске, међутим, ратовале су у различитим условима и постигле различите резултате.

Српске војсковође у српско-турском рату (1876)

Српска народна војска

Србија је у рат ушла са великим очекивањима. Основну снагу њене војске представљала је народна војска, састављена од војних обвезника који су у мирнодопским условима живели и радили изван сталне војне службе. У рату су учествовали и руски и други страни добровољци. Руски генерал Михаил Григоријевич Черњајев командовао је Моравском, а потом спојеном Тимочко-моравском војском.

Почетни планови предвиђали су офанзивно ратовање и продор на османску територију. Међутим, недостаци у организацији, командовању, наоружању и обучености ограничили су могућности српске војске. Почетни напади нису остварили очекиване резултате, а османске снаге постепено су преузеле иницијативу.

Битка на Ђунису

Висока Порта – назив за владу Османског царства, на чијем је челу био велики везир. У дипломатском језику често је означавао османску власт у целини.

После пораза на источном ратишту и пада Књажевца и Зајечара, тежиште борби пренето је на моравски правац. Тешке борбе вођене су код Алексинца, Делиграда и Ђуниса. Пораз код Ђуниса крајем октобра 1876. довео је Србију у веома тежак положај и отворио османској војсци могућност за даље напредовање. Тада је Русија упутила ултиматум Османском царству, захтевајући обуставу борби. Под тим притиском Висока Порта је 1. новембра 1876. прихватила примирје. Непосредна опасност за Србију била је отклоњена, али њени ратни циљеви нису били остварени. Земља је претрпела велике људске и материјалне губитке.

За разлику од Србије, Црна Гора је током 1876. постигла значајне војне успехе. У сарадњи са херцеговачким устаницима однела је велику победу на Вучјем Долу код Билеће 28. јула. На јужном ратишту османске снаге поражене су 14. августа на Фундини, у близини Подгорице. Ове победе ојачале су углед Црне Горе и њен положај у преговорима. Ипак,

остварење територијалних циљева и међународно признање независности зависили су и од даљег тока кризе и политике великих сила.

П. Лубарда, *Битка на Вучјем Долу*

СРБИЈА ПОСЛЕ ПРВОГ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА

Последице рата

Примирјем од 1. новембра 1876. обустављене су борбе, али мир још није био закључен. Србија је предах дочекала са тешким људским и материјалним губицима. Многи војници су погинули, рањени или нестали, а делови југоисточне Србије били су опустошени. Књажевац и Зајечар тешко су страдали. Десетине хиљада становника напустиле су своје домове, док су се у Србији налазиле и бројне избеглице из Османског царства. Државна каса била је исцрпљена ратним трошковима.

Разрушени Књажевац (1876)

Опустошени делови Зајечара (1876)

Рањеницима и пострадалом становништву помагале су домаће и стране хуманитарне организације. Лекари, болничари и милосрдне сестре из Русије радили су у Србији још током рата, а значајна медицинска помоћ стизала је и из Велике Британије. Руска помоћ настављена је после примирја. У Београду је основан Руски добротворни одбор, који је преко својих пододбора делио новац и другу помоћ избеглицама, становништву страдалом у рату и руским добровољцима који су остали у земљи.

Пораз је показао да Србија без опоравка државних финансија, попуне наоружања и реорганизације војске није могла да настави рат. Истовремено, примирје је било привремено, па је требало обезбедити његово продужење и припремити се за могућност обнове борби.

Кнез Милан Обреновић (1868–1889) настојао је да обезбеди непосредну подршку руског цара Александра II Романова (1855–1881). После искуства са руским добровољцима и словенским комитетима, желео је да будуће одлуке усклађује са званичном политиком Русије. Од Петрограда је очекивао новац, оружје и помоћ у обнови српске војске.

Словенски комитети – удружења у Русији која су помагала словенским народима под османском влашћу. Током Велике источне кризе прикупљала су новац и санитетски материјал, помагала слање добровољаца и подстицала јавну подршку ослободилачкој борби балканских Словена.

Кнез Милан Обреновић

Руски цар Александар II Романов

У новембру 1876. у Русију је упућен Јован Мариновић, искусни српски политичар и дипломата. Носио је кнежево писмо, упутства владе и меморандум о положају Србије. Његов задатак био је да објасни тешко стање у земљи и сазна какву би помоћ Србија могла добити уколико Русија ступи у рат против Османског царства.

Јован Мариновић (1821–1893), истакнути српски државник и дипломата. Школовао се у Крагујевцу, усавршавао у Паризу, а државну службу започео је у Кнежевој канцеларији. Као близак сарадник Илије Гарашанина и саветник кнеза Михаила учествовао је у вођењу спољне политике Србије. Обављао је дужности министра финансија и председника Државног савета, а од 1873. до 1874. био је председник владе и министар иностраних дела. У време Велике источне кризе заступао је опрезан приступ рату са Османским царством, а крајем 1876. упућен је у дипломатску мисију у Русију. После стицања независности Србије постављен је за српског посланика у Паризу и Лондону.

Кнез Милан и министар иностраних дела Јован Ристић слагали су се да Србија не може поново ратовати без руске помоћи. Ипак, разликовали су се у погледу услова за ново ратовање. Кнез је постајао спремнији да се придружи Русији и без унапред утврђених територијалних добитака. Ристић је сматрао да Србија, после великих жртава, треба да добије јасније гаранције војне и новчане помоћи, као и територијалног проширења у случају победе.

Јован Ристић

Мариновић није добио чврста обећања о областима које би Србија могла стећи. Руски званичници говорили су да ће могуће проширење зависити од њеног учешћа у рату и постигнутих резултата. Одлуке Русије зависиле су од њених војних могућности, финансија и односа са другим великим силама.

Крајем децембра 1876. у Србију је стигао руски генерал Александар Павлович Никитин. Требало је да испита стање српске војске и могућности њеног садејства са руским снагама у будућем рату. Његов долазак пробудио је наду да ће Србија добити помоћ неопходну за обнову војске.

Александар Павлович Никитин (1824–1891), руски генерал, завршио је Павловски кадетски корпус и Николајевску војну академију. Учествовао је у руском походу у Угарској 1849. године, а потом обављао бројне штабне и командне дужности. Био је начелник штаба Ришког, затим Виленског војног округа, а 1870. унапређен је у генерал-потпуковника. Крајем 1876. године, по наређењу цара Александра II, упућен је у Србију са задатком да помогне у војној припреми и преуређењу српских трупа после Првог српско-турског рата. Од 1878. командовао је Другим армијским корпусом, а од 1884. до 1886. Виленским војним округом. Чин генерала пешадије добио је 1884, а 1886. постао је члан Војног савета Руског царства. Преминуо је 1891. у Санкт Петербургу и сахрањен на гробљу Новодевичјег манастира.

Разговори, међутим, нису довели до договора. Руски предлози предвиђали су усредсређивање знатног дела српских снага на простор доњег Тимока и Дунава, ради подршке преласку руске војске. Српска страна страховала је да би тиме остали делови земље били недовољно заштићени од османског напада.

Спорна су била и питања командовања, употребе руских официра и располагања новцем намењеним војним потребама. Српска војска била је исцрпљена, одзив дела војних обвезника слаб, а времена за припреме мало. Зато Никитинова мисија није остварила очекивани резултат. Генерал је опозван, а већина преосталих руских добровољаца напустила је Србију почетком 1877. године.

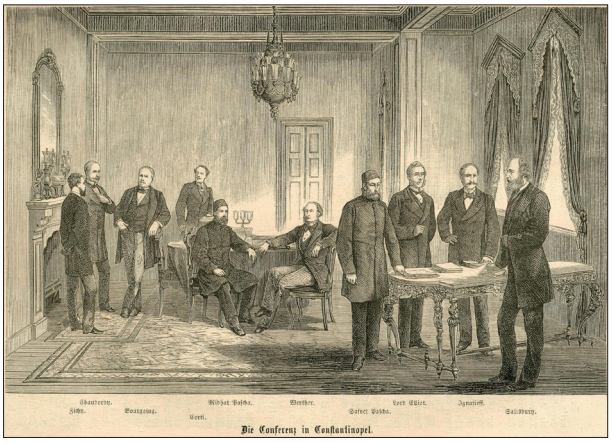

Руски добровољци напуштају Србију

Ови догађаји показали су да се подршка руске јавности и добровољаца није увек подударала са могућностима и одлукама руске владе. За Србију је било неопходно да разликује изразе наклоности од конкретних државних обавеза.

Цариградска конференција

Док је Србија покушавала да обезбеди помоћ, велике силе настојале су да кризу реше дипломатским путем. У Цариграду је у децембру 1876. започела конференција њихових представника. Разматрани су положај хришћанског становништва Османског царства, реформе у Босни, Херцеговини и бугарским областима, као и услови мира са Србијом и Црном Гором.

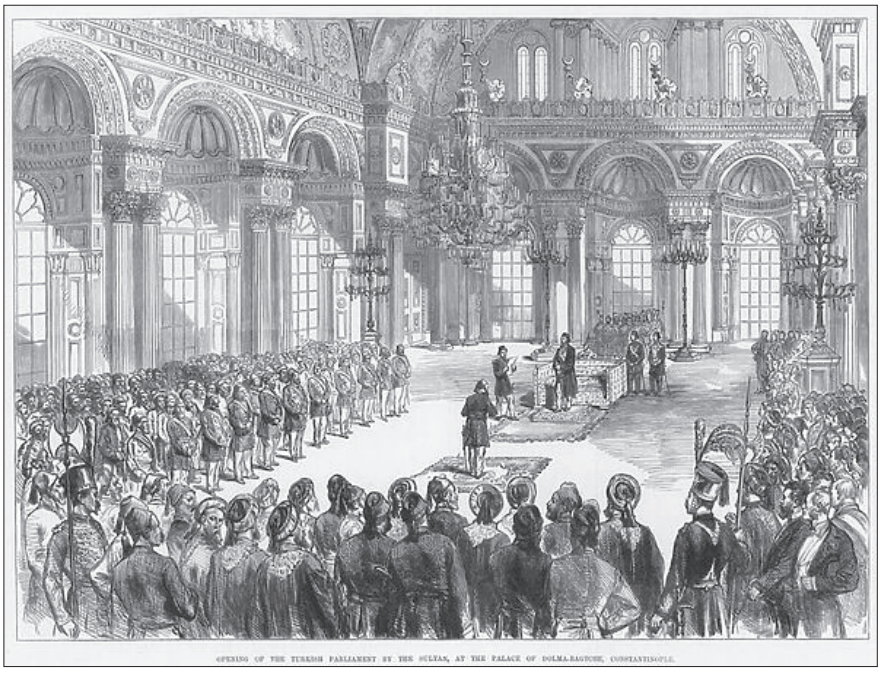

Цариградска конференција

Малозворничко питање представљало је дугогодишњи спор Србије и Османског царства око Малог Зворника и Сакара, два села на десној обали Дрине. Иако је Србија полагала право на ова места на основу Хатишерифа из 1833. године, она су остала под непосредном османском управом. Питање није решено ни после исељавања муслиманског становништва из Србије 1862–1863, нити предајом преосталих тврђава кнезу Михаилу 1867. године. Српска влада је више пута захтевала њихово уступање, али је Порта то одбијала.

За Србију је прихваћено начело враћања на предратно стање. То је значило да војни пораз не треба да доведе до губитка њене територије. Представници сила противили су се и томе да Порта од Србије захтева ратну одштету. Разматрано је спорно питање границе на Дрини, нарочито положај Малог Зворника и Сакара. Међутим, предлози конференције нису сами по себи значили да је Србија добила те територије. Њихов положај коначно је решен тек 1878. године.

Османска влада није прихватила захтеве великих сила. Проглашењем првог османског устава настојала је да покаже да ће права поданика бити уређена унутрашњим реформама и да спољно мешање није потребно. Конференција је завршена у јануару 1877. без споразума којим би криза била решена.

Свечано отварање првог османског парламента у Долмабахче палати 1877.

Први османски устав (1876) проглашен је за владавине султана Абдул *Хамида* II. Предвиђао је дводомни парламент и једнакост поданика пред законом, али је султан задржао широка овлашћења. Његовим доношењем османска власт настојала је да покаже спремност за реформе и ослаби притисак великих сила. Већ 1878. султан је распустио парламент и обуставио примену Устава, која је обновљена тек 1908. године.

Тајни договор Русије и Аустроугарске

Упоредо са разговорима у Цариграду, Русија и Аустроугарска водиле су тајне преговоре. Русија је желела да обезбеди аустроугарску неутралност у случају рата са Османским царством. Без таквог договора постојала је опасност да њено напредовање на Балкану изазове сукоб са Двојном монархијом. Преговори су довели до тајне Будимпештанске конвенције, потписане 15. јануара 1877. године, док је Цариградска конференција још трајала. Споразум су потписали руски амбасадор у Бечу Евгеније Петрович Новиков и Ђула Андраши. Аустроугарска се обавезала на благонаклону неутралност у случају руског рата против Османског царства, а заузврат је добила руску сагласност да, у тренутку који сама изабере, окупира Босну и Херцеговину.

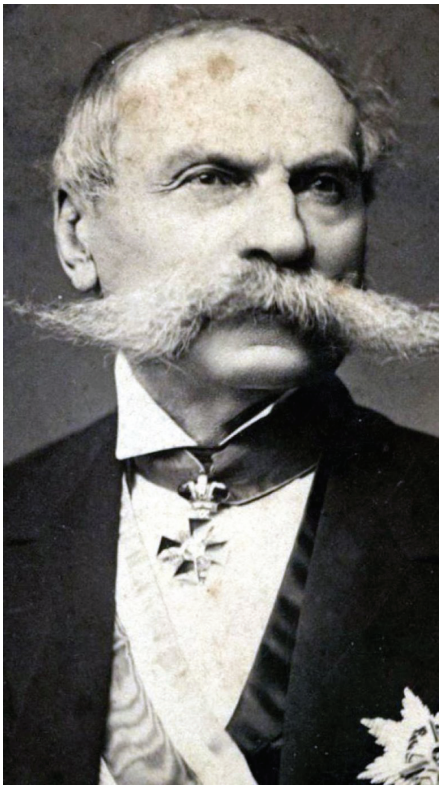
Конвенција је разграничила и простор војног деловања двеју сила. Руска војска није смела да прошири операције на Босну и Херцеговину, Србију и Црну Гору, а аустроугарска на Румунију и поменуте српске кнежевине. Две српске државе и османска област која их је раздвајала требало је да образују неутрални појас, преко којег војске двеју царевина нису смеле да прелазе. Тиме се спречавао њихов непосредни војни додир и смањивала опасност од међусобног сукоба. Ова одредба односила се на руске и аустроугарске трупе, али није значила забрану Србији и Црној Гори да ратују против Османског царства.

Допунска конвенција потписана је 18. марта, али је носила датум основног споразума – 15. јануар. Њоме су прецизније утврђене могуће територијалне тековине: Аустроугарској су намењене Босна и Херцеговина, изузев области између Србије и Црне Горе, о чијој је судбини требало накнадно постићи договор, док је Русији признато право на повратак јужне Бесарабије, изгубљене после Кримског рата 1856. године. Поновљено је и начело да се на Балкану не образује велика, компактна словенска држава. Тако су две силе, још пре почетка руско-османског рата, утврдиле оквир својих интереса и ограничења будућих промена.

За Србију су ови договори имали далекосежан значај. Руска подршка аустроугарском запоседању Босне и Херцеговине ограничавала је могућност српског ширења према тим областима и њиховог ослобођења и уједињења са Србијом. Српски покушај продора у те области могао је изазвати сукоб са северним суседом. Кнез Милан и српска влада нису знали тачну садржину тајних конвенција. Ипак, из поступака двеју сила постепено су увиђали да српски национални циљеви не могу бити остварени само ослањањем на Русију. Велике силе договарале су се првенствено у складу са сопственим интересима.

Од ратног незадовољства до мира

Ратни пораз појачао је незадовољство у Србији. Критиковани су влада, начин вођења рата и мере које су становништву наметале велике обавезе. Међу њима биле су реквизиције, односно обавезно уступање хране, стоке, превозних средстава и других добара за војне потребе. Противници владе тражили су да се утврди одговорност за рат и његове последице. Кнез Милан разматрао је промену владе, али је на крају задржан кабинет Стевче Михаиловића, у којем је Јован Ристић водио спољну политику.

Стевча Михаиловић (1804–1888), српски политичар и истакнути присталица династије Обреновић. На Светоандрејској скупштини 1858. имао је значајну улогу у повратку Обреновића на престо, а потом је постао председник Државног савета. На челу владе налазио се 1875. и поново од 1876. до 1878. године. Његова друга влада, познатија у историографији као Друго акционо министарство (1876–1878), водила је земљу током Велике источне кризе и ратова против Османског царства 1876–1878. године. Влада је припремала Србију за рат, настојала да обезбеди руску подршку и залагала се за ослобођење српског народа под османском влашћу. За време њеног мандата Србија је стекла међународно признату независност и територијално проширење на Берлинском конгресу 1878. године. После одласка са власти Михаиловић се повукао из активног политичког живота. Преминуо је у Београду 1888. године.

У фебруару 1877. у Београду се састала Велика народна скупштина. Њен главни задатак био је да се изјасни о условима мира са Османским царством. Посланици су прихватили мир, после чега је Скупштина распуштена. Тиме је непосредна политичка криза ублажена, али незадовољство последицама рата није нестало.

Србија и Османско царство склопили су мир 28. фебруара 1877. године. Основу споразума чинило је начело *status quo ante bellum* – враћање на стање које је постојало пре рата. Србија није добила територијално проширење, али није ни изгубила део своје територије. Њен аутономни положај под врховном влашћу султана остао је непромењен.

У марту је кнезу Милану уручен султанов ферман којим је мир потврђен. Први српско-турски рат био је окончан, а пред Србијом су стајали задаци обнове земље, збрињавања пострадалих и јачања војске.

Црна Гора није склопила мир. Књаз Никола настојао је да своје војне победе претвори у територијално проширење и није прихватао завршетак рата без османских уступака. Различити исходи мировних преговора оптеретили су односе двеју савезничких држава.

Мир Србије зато није означио крај Велике источне кризе. Устаничко питање у Босни и Херцеговини остало је нерешено, Црна Гора није окончала рат, а Русија се припремала за оружани сукоб са Османским царством. За Србију је мир представљао неопходан предах. Убрзо ће се поново поставити питање да ли је способна да ступи у рат и под којим условима би то могла учинити.

РУСИЈА У РАТУ, СРБИЈА ПРЕД ОДЛУКОМ

Мир Србије са Османским царством није зауставио Велику источну кризу. После неуспеха Цариградске конференције, велике силе покушале су још једном да дипломатским путем издејствују реформе и побољшање положаја хришћанског становништва. Османска влада одбила је и захтеве садржане у Лондонском протоколу из пролећа 1877. године. Тиме је пропао последњи заједнички покушај великих сила да кризу реше дипломатским путем.

Лондонски протокол потписали су 31. марта 1877. године представници шест великих сила – Русије, Аустроугарске, Немачке, Велике Британије, Француске и Италије, као последњи заједнички покушај мирног решавања Источне кризе. Од Османског царства захтевано је спровођење реформи ради побољшања положаја хришћанског становништва, посебно у Босни, Херцеговини и Бугарској, уз праћење њиховог извршавања преко дипломатских и конзуларних представника великих сила.

Русија је 24. априла 1877. године објавила рат Османском царству. Претходно је са Румунијом закључила конвенцију којом је обезбедила пролаз својих трупа преко њене територије. Главнина руске војске, под командом великог кнеза Николаја Николајевича, кренула је према Дунаву, док су ратне операције започеле и на Кавказу. Крајем јуна руске трупе прешле су Дунав код Зимнице и Свиштова и започеле напредовање у унутрашњост Бугарске, према планинским прелазима Балкана и даље ка Цариграду. Руски улазак у рат променио је однос снага и отворио нове могућности за Србију и Црну Гору.

Прелазак руске војске преко Дунава код Зимнице 27. јуна 1877. године

У Србији се поставило питање да ли треба поново ступити у борбу. Земља је тек започела опоравак од претходног рата, а војсци су недостајали новац, оружје и муниција. Ипак, останак изван рата носио је опасност да о будућности Балкана буде одлучено без српског учешћа.

Између Русије и Аустроугарске

Положај Србије био је сложен. За ново ратовање била јој је потребна руска помоћ, али је морала да води рачуна и о Аустроугарској. Та сила није желела да Србија проширењем према Босни и Херцеговини угрози њене интересе.

Тајни руско-аустроугарски договори ограничавали су могућност непосредне војне сарадње Русије и Србије. Руска војска није требало да улази на српску територију, док је српски продор у Босну и Херцеговину могао изазвати аустроугарску интервенцију. Зато Србија није могла да понови ратне планове из 1876. године.

Кнез Милан Обреновић постепено је прихватао да се у предстојећем рату главни правац деловања мора усмерити према југу и југоистоку. То није значило одустајање од свих националних тежњи у Босни и Херцеговини, већ прилагођавање непосредних ратних циљева међународним околностима. За српску војску отварали су се правци према Нишу, Пироту и другим деловима Старе Србије. Истовремено је требало заштитити западну границу и спречити да нека преурањена акција добровољаца преко Дрине послужи као повод за сукоб са Аустроугарском.

Кнез Милан настојао је да непосредно са руским царем Александром II договори будуће учешће Србије у рату. У пролеће 1877. упутио је у руски Главни стан у Плоешти свог ујака, пуковника Ђорђа Катарџија. Главни стан био је средиште командовања руском војском на ратишту.

Ђорђе Катарџи био је српски официр молдавског порекла, ујак и поверљиви сарадник кнеза Милана Обреновића. У време Велике источне кризе обављао је важне војнодипломатске мисије. Између два српско-турска рата био је изасланик Србије при Главном штабу руске војске која је ратовала против Османског царства, а у јулу 1877. лично га је примио цар Александар II. За време санстефанских мировних преговора, заједно са Милојком Лешјанином, упућен је у руску Врховну команду као повереник кнеза Милана. Обављао је дужности Милановог ордонанс-официра и ађутанта, а касније је унапређен у чин генерала. Пензионисан је у децембру 1888. године.

Катарџи је пренео спремност Србије да поново ратује и затражио новчану помоћ за наоружање, мобилизацију и издржавање војске. Српско учешће могло је користити Русији: нападом на османске снаге у суседним областима Србија би везала део непријатељске војске и олакшала руско напредовање.

У руском врху, међутим, није постојало јединствено гледиште о тренутку и условима српског уласка у рат. Главнокомандујући велики кнез Николај Николајевич и део војних представника сматрали су српску помоћ важном. Канцелар Александар Михајлович Горчаков, који је водио руску спољну политику, настојао је да избегне поступке који би изазвали Аустроугарску и Велику Британију.

Зато су у Београд стизале различите поруке. Од Србије се очекивало да се припрема, али јој се истовремено саветовало да не започиње борбе. Обећана помоћ није стизала довољно брзо, а чврсте гаранције територијалног проширења нису добијене. Стога је у јуну 1877. кнез Милан, у пратњи Јована Ристића и српских официра, посетио цара Александра II у Плоештију, у Румунији. Желео је да отклони неизвесност и добије непосредна упутства о будућој сарадњи.

Велики кнез Николај Николајевич Романов Старији (1831–1891) био је руски војсковођа, син цара Николаја I и млађи брат цара Александра II. Од младости је припреман за војну службу и обављао је високе командне дужности у руској војсци. У руско-турском рату 1877–1878. био је главнокомандујући руске Дунавске армије, која је ратовала на Балкану. Под његовом врховном командом руске трупе прешле су Дунав, водиле борбе за Плевну и продрле преко Балканских планина до Једрена и надомак Цариграда. Успешан завршетак похода довео је до склапања Санстефанског мира у марту 1878. године. Преминуо је 1891. у Алупки на Криму. Назива се Старијим да би се разликовао од истоименог сина, такође истакнутог руског војсковође.

Цар му је саветовао да Србија за сада задржи одбрамбени положај и чува добре односе са Аустроугарском. Посебно је наглашено да на Дрини не треба предузимати офанзивне операције. Могуће српско учешће требало је ускладити са напредовањем руске војске. Посета је учврстила кнежеву намеру да делује у договору са царем, али није решила сва спорна питања. И даље је требало обезбедити новац, довршити припреме и утврдити тренутак ступања у рат.

Кнез Милан био је спремнији да прихвати ризик новог ратовања, верујући да Србија не сме пропустити прилику за независност и проширење. Ристић је захтевао јасније услове сарадње и поузданију финансијску подршку. Обојица су желела успех Србије, али су различито процењивала ризике и средства за његово остварење.

После преласка Дунава руска војска започела је напредовање, али је током лета наишла на снажан османски отпор код Плевне, утврђења у данашњој Бугарској. Неуспешни напади и дуготрајне борбе за тај град успорили су руску офанзиву. У таквим околностима српска помоћ постала је још значајнија. Руски војни представници све снажније су подстицали Србију да се укључи у рат и нападом на османске снаге олакша положај руске војске.

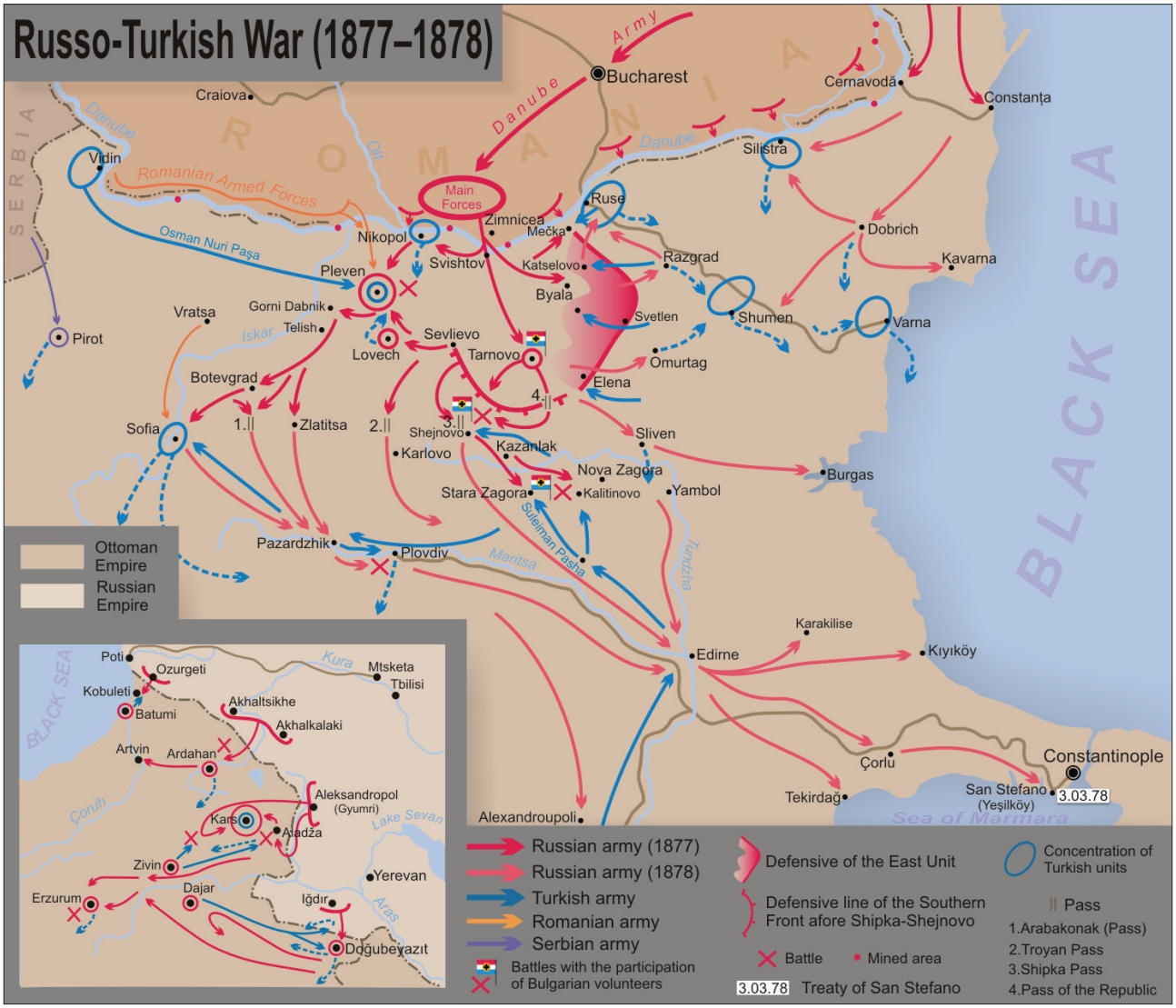

Руски канцелар Александар Михајлович Горчаков

Пред напад код Плевне

Српска влада није могла одмах да одговори на те захтеве. Војне припреме нису биле завршене, а без новца није било могуће обезбедити снабдевање и издржавање мобилисаних трупа. Пристизање дела руске помоћи у другој половини 1877. омогућило је да се припреме убрзају. Истовремено су Велика Британија и друге силе упозоравале Србију да остане неутрална. Тако је српско руководство морало да усклађује руске војне захтеве, притиске европске дипломатије и стварне могућности своје земље.

Руско-турски рат (1877–1878)

Реорганизација српске војске и ратне припреме

Током 1877. Србија је радила на реорганизацији војске. Попуњаване су јединице, организоване вежбе, припремани мобилизацијски распореди и набављани оружје и муниција. Побољшавана је и санитетска служба, задужена за збрињавање рањених и оболелих војника. Важну улогу имао је генерал Коста Протић, начелник Главног генералштаба. У Србију је упућен и руски пуковник Георгиј Иванович Бобриков, који је са кнезом и српским војним руководством разрађивао планове заједничког деловања.

Коста Протић (Пожаревац, 1831 – Брестовачка Бања, 1892) био је српски генерал и државник, један од блиских сарадника кнеза Милана Обреновића. Завршио је Артиљеријску школу у Београду, а војно образовање усавршавао у иностранству. У Првом српско-турском рату 1876. обављао је важне командне дужности, укључујући командовање одбраном Шуматовца и Моравском војском. Током Другог српско-турског рата 1877–1878. био је начелник штаба Врховне команде и учествовао у руковођењу операцијама за ослобођење јужних крајева Србије. Обављао је дужности министра војног и министра грађевина. После абдикације краља Милана 1889. постао је, уз Јована Ристића и Јована Белимарковића, један од тројице намесника малолетног краља Александра Обреновића. На тој дужности остао је до смрти 1892. године.

Георгиј Иванович Бобриков (1840–1924) био је руски официр, касније генерал пешадије и војни писац. Завршио је Први кадетски корпус и Николајевску академију Генералштаба. У време Велике источне кризе, у чину пуковника, обављао је поверљиве задатке при главнокомандујућем руске војске, великом кнезу Николају Николајевичу. Био је руски војни повереник у Букурешту, а затим при кнезу Милану у Србији, где је током рата 1877–1878. посредовао у војној сарадњи Србије и Русије. За заслуге у рату одликован је златном сабљом „За храброст" и Орденом Светог Ђорђа IV степена, а 1878. унапређен је у генерал-мајора. Касније је обављао високе штабне и командне дужности. О свом боравку у Србији оставио је успомене У Србији, објављене 1891. године. Преминуо је у Швајцарској 1924. године.

Део војске распоређиван је на јужној и источној граници под видом војних вежби. Тако су припреме напредовале, а да Србија још није отворено објавила намеру да зарати. Предвиђене су офанзивне операције према османској територији на југу и југоистоку. Ипак, нису све снаге могле бити упућене у напад. Део војске морао је остати на западној граници ради заштите земље. Кнез Милан инсистирао је да помоћ Русији не сме угрозити безбедност Србије.

Припреме су отежавали недостатак новца, кашњење испорука оружја и нерасположење дела становништва за нови рат. Искуство из 1876. било је још свеже, па је мобилизација захтевала велики напор државних и војних власти.

Тополска буна

Унутрашње прилике у Србији додатно су се заоштриле уочи поновног ступања у рат против Османског царства. На Становљанском пољу код Крагујевца 7. децембра 1877. године део војника Лепеничког и Јасеничког батаљона одбио је да положи заклетву и крене на ратиште. Побуњеници су затим отишли у Тополу, заузели Карађорђево утврђење и прогласили Петра Карађорђевића за кнеза. Незадовољство већине учесника било је повезано са противљењем новом рату, али су организатори побуне тежили обарању владе и промени династије. Међу њима су се истицали свештеник Панта Поповић и водник Милован Живић. Побуна је била повезана са деловањем присталица Карађорђевића и противника кнеза Милана и Јована Ристића. Српске власти добијале су и обавештења о настојањима Порте и Аустроугарске да подршком Карађорђевићевој акцији спрече улазак Србије у рат.

Власт је побуну сматрала опасношћу за државни поредак и ратне припреме. Уведено је ванредно стање, а упућени војни одреди успоставили су ред за неколико дана. Буна није добила ширу подршку и није спречила поновно ступање Србије у рат.

Истрага и суђења настављени су током 1878. године и обухватили су војна лица, политичаре и трговце оптужене за припремање преврата. Од 24 осуђеника на смрт, кнез је седамнаесторици заменио казну затвором, док су седморица стрељана 24. маја 1878. у Аранђеловцу. Међу њима био је потпуковник Јеврем Марковић. Његова одговорност изазвала је неслагања и међу савременицима: док су војне судске власти заступале извршење пресуде, Јован Авакумовић оспоравао је доказе о његовој повезаности са буном. Кнез Милан није прихватио предлоге за помиловање, сматрајући да учешће официра у превратничком деловању захтева строгу казну. Тополска буна показала је колико су ратне припреме биле оптерећене унутрашњим политичким сукобима и супарништвом династија.

Јеврем Марковић (1839–1878) био је српски потпуковник и политичар, старији брат Светозара Марковића. Војно образовање стицао је у Србији и Пруској, а учествовао је и у Пољском устанку 1863. године. Био је професор Артиљеријске школе, народни посланик и истакнути противник владе Јована Ристића. Одржавао је везе са Петром Карађорђевићем и његовим сарадницима. Учествовао је у српско-турским ратовима 1876–1878. године, обављајући штабне и командне дужности. После Тополске буне осуђен је пред војним судом због превратничког деловања и стрељан у Аранђеловцу 24. маја 1878. године.

Одлука о новом рату

До краја новембра 1877. преговори са руском командом ушли су у завршну фазу. Велики кнез Николај Николајевич затражио је да српска војска ступи у акцију. Кнез и влада одлучили су да Србија учествује у завршној фази рата, са циљем да стекне независност и територијално проширење.

Одлука је донета пре пада Плевне. Зато српски улазак у рат није био само последица вести о руској победи, већ исход

вишемесечних преговора и припрема. Плевна је пала 10. децембра, што је отворило могућност за даље руско напредовање.

Заузимање гривичког редута код Плевне

Кнежевом прокламацијом Србија је 13. децембра 1877. поново објавила рат Османском царству, а војне операције отпочеле су два дана касније. Питање руске новчане помоћи решавано је упоредо са завршним припремама, али формални савезнички уговор са Русијом није био закључен.

У нови рат Србија је ушла са јасније одређеним правцем војног деловања и искуством стеченим 1876. године. Исход је требало да покаже да ли су обнова војске, сарадња са Русијом и прилагођавање ратних циљева створили услове за остварење независности, ослобођење сународника под непосредном османском влашћу и проширење државе.

Заробљеног османског команданта Осман-пашу представљају руском цару Александру II на дан заузимања Плевне

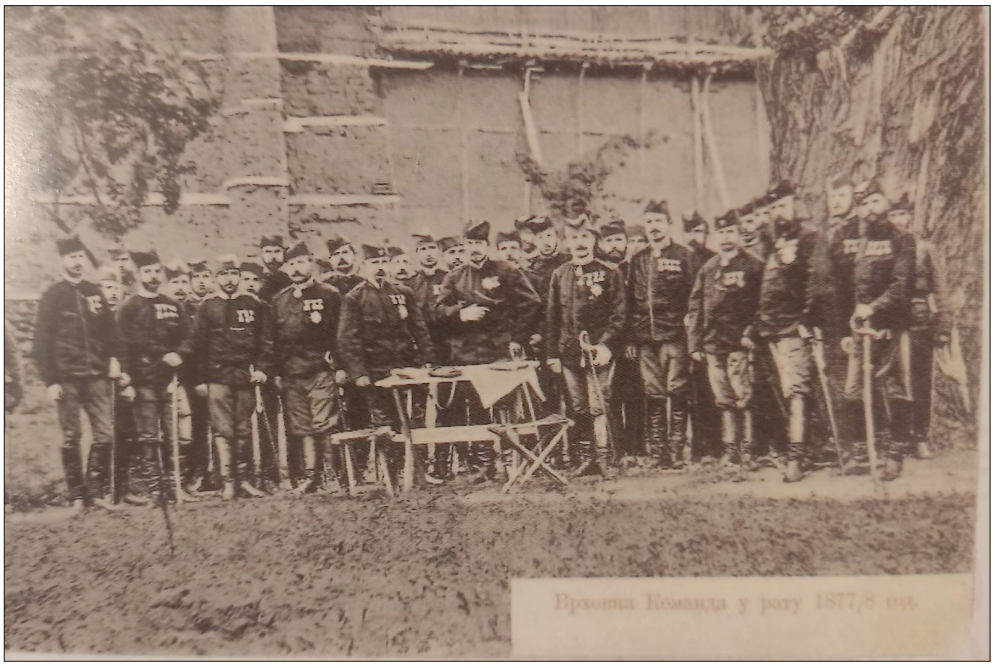
РАТ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И НЕЗАВИСНОСТ

Србија је на концу 1877. године поново ступила у рат против Османског царства. За разлику од претходне године, када је ратовала у знатно неповољнијим околностима, сада је могла да се ослони на непосредно војно деловање Русије. Пад Плевне и напредовање руске војске створили су прилику да Србија настави борбу за независност и ослобођење суседних области под османском влашћу.

Српско руководство настојало је да искористи тренутак у којем је Османско царство било ослабљено борбама на више фронтова. Постојала је и бојазан да би рат могао да се заврши пре него што Србија оствари значајније успехе. Зато је било потребно брзо покренути војску и заузети што повољније положаје пре почетка мировних преговора. Ослобођена територија требало је да постане важан ослонац српских захтева приликом одлучивања о будућим границама.

У прогласу којим је објављен рат истакнута је повезаност предстојеће борбе са ослободилачким настојањима претходних поколења. Рат је представљен као наставак изградње српске државе започете устанцима и настављене за владавине кнежева Милоша и Михаила Обреновића. Његови најважнији циљеви били су стицање потпуне државне независности и проширење Србије на области у којима је живело српско становништво.

Кнез Милан Обреновић преузео је врховно командовање војском. Његово присуство на ратишту имало је и политички значај: требало је да покаже одлучност државног руководства и подигне поверење војника после искуства из претходног рата. Кнез је 16. децембра напустио Београд и упутио се према војсци. Седиште Врховне команде у почетку се налазило у Алексинцу, а после ослобођења Ниша премештено је у тај град.

Српска врховна команда у рату 1877–1878.

Распоред снага и ратни план

Српска војска ушла је у други рат са искуством стеченим током борби 1876. године. Претходни порази показали су колико су важни добро командовање, сарадња између јединица и редовно снабдевање оружјем, муницијом и храном. Припреме за нови рат зато су обухватиле мобилизацију, прикупљање трупа и њихово распоређивање према предвиђеним правцима напада.

Мобилизација је подразумевала позивање војних обвезника у јединице и припрему државе за рат. После мобилизације уследила је концентрација војске, односно окупљање јединица у областима из којих је требало започети операције. Главнина ових припрема завршена је крајем новембра и почетком децембра 1877. године.

Најважније снаге намењене наступању биле су организоване у три корпуса. Корпус је велика војна формација која обједињује више јединица и може да извршава задатке на посебном делу ратишта. Моравским корпусом командовао је пуковник Милојко Лешјанин, Тимочким пуковник Ђура Хорватовић, а Шумадијским генерал Јован Белимарковић. Део српских снага остао је на западним и југозападним границама ради њихове заштите.

Ђура Хорватовић (1835–1895) био је српски пуковник, касније генерал и министар војни. Војну каријеру започео је у аустријској војсци, а 1862. прешао је у Србију. Посебно се истакао у Првом српско-турском рату 1876. године, у борбама код Књажевца и Алексинца, стекавши углед храброг и одлучног команданта. У Другом српско-турском рату 1877–1878. командовао је Тимочким корпусом и учествовао у операцијама за ослобођење југоисточне Србије. Касније је био српски посланик у Петрограду и министар војни, залажући се за преуређење и јачање војске. Преминуо је у Београду 1895. године.

Јован Белимарковић (Београд, 1827 – Врњачка Бања, 1906) био је српски генерал и државник. Војно образовање стекао је у Берлину, а по повратку у Србију предавао је у Артиљеријској школи. Обављао је високе војне дужности, а затим био министар војни и министар грађевина. У Првом српско-турском рату 1876. био је српски војни изасланик у Црној Гори и учествовао у бици на Вучјем Долу. У Другом српско-турском рату 1877–1878. командовао је Шумадијским корпусом и посебно се истакао у борбама за ослобођење Ниша, Грделице и Врања. После абдикације краља Милана 1889. постао је, уз Јована Ристића и Косту Протића, намесник малолетног краља Александра Обреновића. Ту дужност обављао је до краљевог државног удара 1893. године. Преминуо је у Врњачкој Бањи 1906. године.

Министар војни био је пуковник Сава Грујић, док је значајну улогу у планирању и руковођењу операцијама имао начелник Главног генералштаба Коста Протић. Генералштаб је припремао војне планове, пратио стање на ратишту и помагао Врховној команди да усклађује кретање различитих јединица. Везу са руском командом одржавао је руски официр Георгиј Иванович Бобриков.

Сава Грујић (1840–1913) био је српски пуковник, касније генерал, државник и дипломата, родом из Колара код Смедерева. Завршио је Артиљеријску школу у Београду, а војно образовање усавршавао у Пруској и Русији. Био је управник крагујевачке Тополивнице и сарадник Светозара Марковића. У Првом српско-турском рату 1876. обављао је дужност начелника артиљерије Моравске војске. Као министар војни у влади Стевче Михаиловића спровео је реорганизацију војске и припремио је за Други српско-турски рат 1877–1878. године. Касније је био један од истакнутих радикалских политичара, више пута председник владе и министар, као и дипломатски представник Србије у Софији, Атини, Петрограду и Цариграду. Преминуо је у Београду 1913. године.

Српска војска морала је да ратује у тешким зимским условима. Снег, мраз и слаби путеви успоравали су кретање пешадије, а још више превоз топова и снабдевање. Војници су, поред борбе, морали да савладавају планинске превоје, прелазе реке и оспособљавају путеве. Успех похода зато није зависио само од храбрости у бою, већ и од издржљивости, организације и способности да се јединице снабдевају током напредовања.

План српских операција морао је да усклади националне циљеве са потребама руске војске и међународним положајем Србије. Русија је очекивала да српско наступање помогне њеним снагама које су се припремале за продор преко Балкана. Посебно је било важно угрозити османске комуникације према Софији и спречити пребацивање појачања на правце руског напредовања.

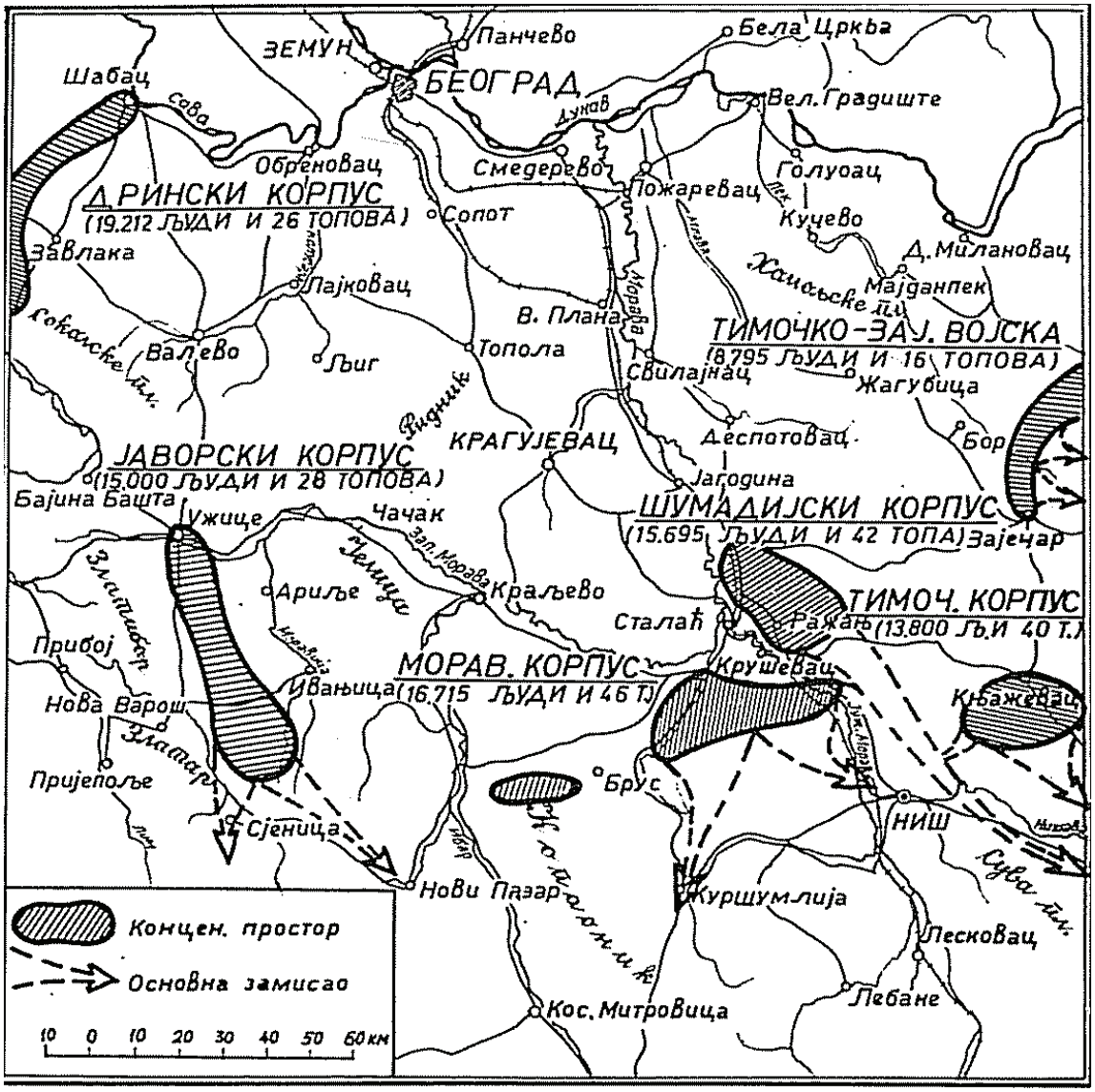
Комуникације су путеви и други правци којима се крећу војска, појачања и залихе. Њихово пресецање могло је да ослаби противника чак и без непосредног напада на главнину његових снага. Због тога је правац Ниш–Пирот–Софија имао велики значај за обе савезничке војске.

Српске снаге требало је да наступају према Пироту и западним бугарским областима, истовремено окружујући Ниш. Операције на источном делу ратишта биле су повезане са деловањем руског генерала Јосифа Владимировича Ромејка-Гурка. Српско напредовање требало је да угрози османске снаге са запада и олакша руски продор према Софији. Могућност наступања према Босни била је ограничена ставом Аустроугарске. Беч није желео да Србија прошири своје војно деловање на простор који је сматрао важним за сопствену политику. Зато је главни српски напад усмерен према југу и југоистоку.

Јосиф Владимирович Ромејко-Гурко (1828–1901) био је руски генерал, касније фелдмаршал, један од најистакнутијих војсковођа у руско-турском рату 1877–1878. године. Завршио је Пажевски корпус у Санкт Петербургу и служио у гардијској коњици. У лето 1877. командовао је предњим одредом руске Дунавске армије, који је заузео Трново, прешао Балканске планине и допринео овладавању превоја Шипка. Посебно се истакао током зимског похода 1877–1878. године, када су његове трупе, у тешким временским условима, прешле западни део планине Балкан, ослободиле Софију и поразиле османску војску код Пловдива. После рата обављао је високе војне и управне дужности, укључујући положај варшавског генерал-губернатора. У чин фелдмаршала унапређен је 1894, а преминуо је 1901. године на свом имању код Твера.

Усклађивање са Русијом није значило да су ратни циљеви две државе били потпуно истоветни. Русија је водила велики рат против Османског царства и распоређивала снаге према потребама целог ратишта. Србија је тежила ослобођењу непосредно суседних области и обезбеђивању будућег територијалног проширења. Сарадња је била неопходна, али је српско руководство настојало да у оквиру заједничког ратовања оствари и сопствене циљеве.

Ратни план и концентрација српске војске

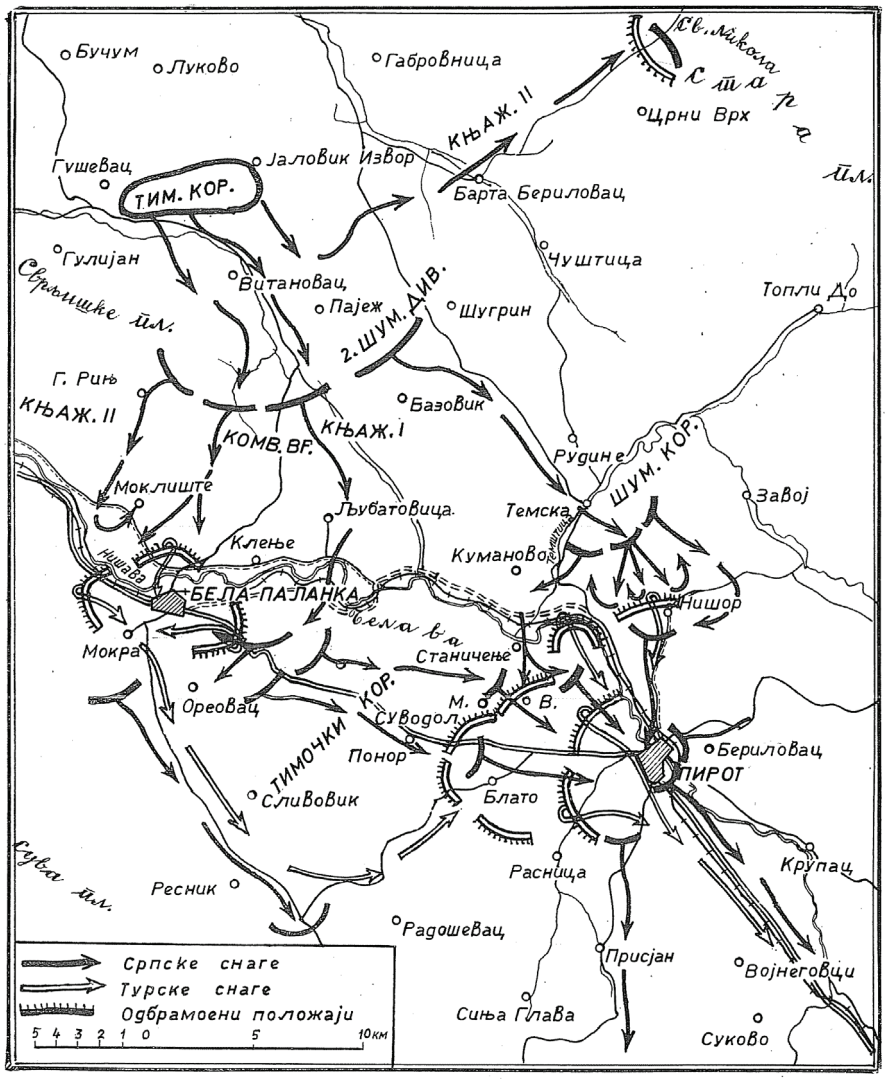
Прве победе: Бела Паланка и Пирот

Српске трупе започеле су прелазак границе и наступање 15. децембра 1877. године. На различитим деловима ратишта нападале су османске положаје и настојале да овладају путевима који су водили према Нишу, Пироту и Топлици.

На источном правцу важни су били планински положаји код Бабине главе и прелаз Свети Никола. Овладавање овим тачкама омогућавало је даље кретање војске и угрожавало одбрану Беле Паланке и Пирота. Борбе су вођене по снегу и мразу, што је отежавало преношење топова и довођење јединица на положаје.

Бела Паланка имала је велики значај јер се налазила на путу између Ниша и Пирота. Њеним заузимањем прекидана је непосредна веза између османских снага у ова два града. Истовремено је српској војсци отваран пут за даље наступање долином Нишаве.

У борбама за Белу Паланку српске јединице морале су да савладају и реку Нишаву. За прелазак су коришћена расположива средства и импровизовани прелази. Такви подухвати показивали су колико је у зимском рату било важно да војска уме да превазиђе природне препреке.

Ослобођење Беле Паланке и Пирота

После вишечасовне борбе Бела Паланка ослобођена је 24. децембра 1877. године. У успеху је значајну улогу имало наступање српских јединица према боку противничког распореда. Ослобођењем Беле Паланке створени су повољнији услови за напад на Пирот и додатно је отежан положај османске посаде у Нишу.

Пирот је представљао следеће важно упориште на источном правцу. Османске снаге браниле су град и утврђене положаје у његовој околини. Српска војска морала је да савлада тај одбрамбени распоред како би наставила наступање према Софији. После вишедневних борби Пирот је ослобођен 28. децембра 1877. године. Српским трупама припали су оружје, муниција и друге војне залихе. Ова победа показала је да војска може да изводи успешне нападне операције и против утврђеног противника.

Српске трупе пред зидинама Пирота 28. децембра 1877.

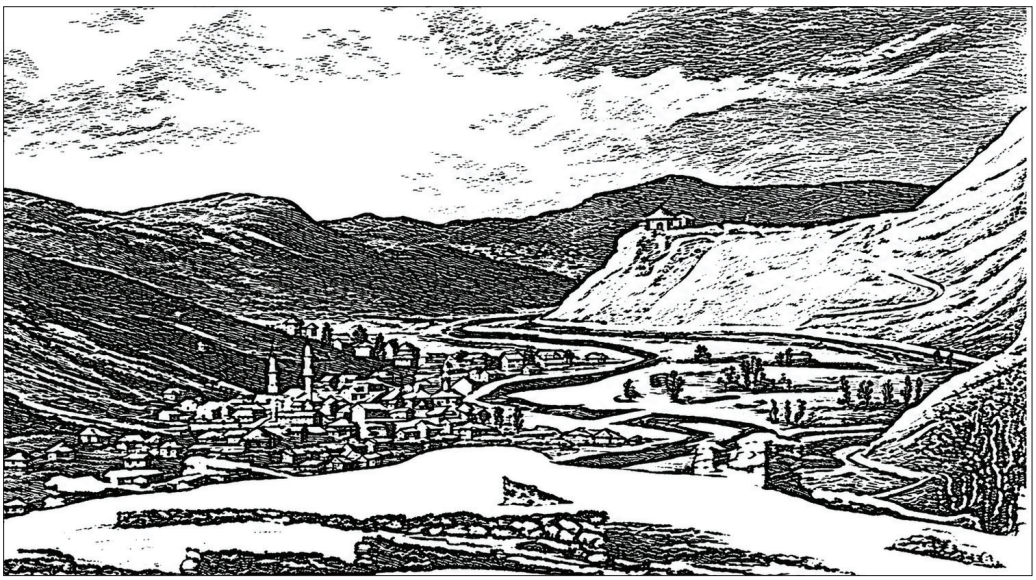
Пад Пирота имао је шири значај од ослобођења самог града. Османске снаге изгубиле су важно упориште на путу према Софији, док је српска војска добила могућност да продре у западне бугарске области. Њене јединице наставиле су кретање према Цариброду, данашњем Димитровграду, и даље према Трну, Брезнику и Сливници.

Овим наступањем српска војска помагала је руским снагама генерала Гурка. Присуство српских трупа на западним прилазима Софији приморавало је османску команду да води рачуна и о том правцу. Тако је део противничких снага био везан за борбу са Србима, уместо да буде употребљен против руске војске.

После руских успеха и промене стања на ратишту, потреба за даљим српским наступањем према Софији постала је мања. Српска команда могла је да усмери више пажње на Ниш и продор према југу.

Ослобођење Прокупља и Лесковца

Напредовање у првој половини похода обухватило је и Топлицу и долину Јужне Мораве. Прокупље је ослобођено 18. децембра 1877. године. Српске јединице тиме су добиле ослонац за наступање према Куршумлији и обезбеђивање западних прилаза Нишу.

Прокупље 1877. године

Током децембра ослобођен је и Лесковац. Његово заузимање било је важно за потискивање османских снага у долини Јужне Мораве, снабдевање српске војске и даљи поход према Врању. Успеси на овим правцима доприносили су изоловању нишке посаде, али су снажне османске јединице и даље могле да угрозе српске положаје из правца Косова.

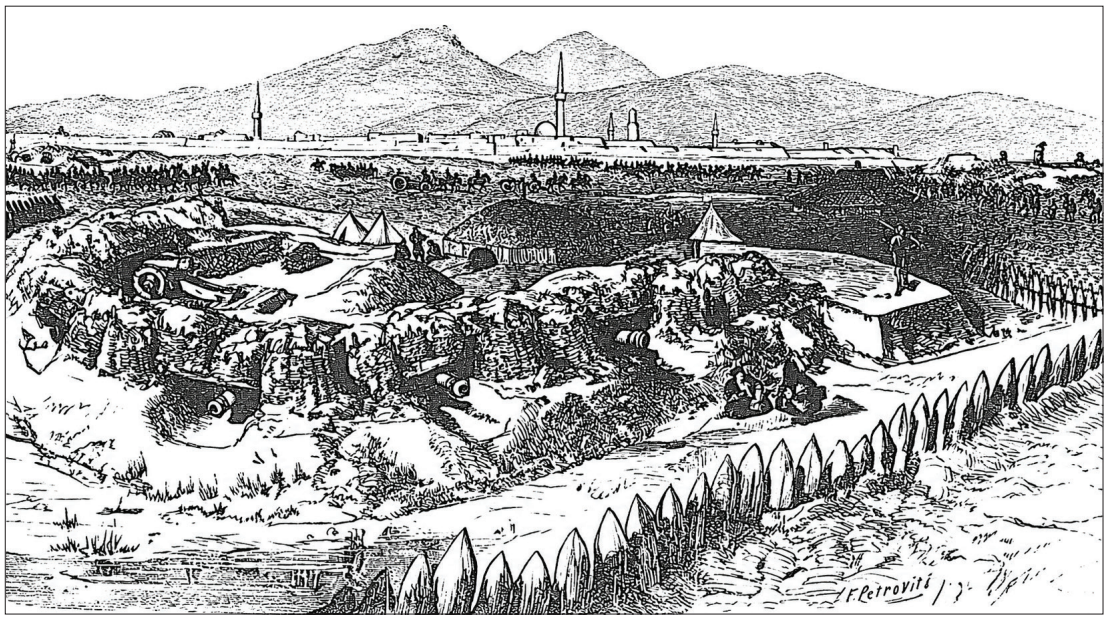
Улица у Лесковцу у време ослобођења

Борбе за Ниш

Ниш је био најважнији циљ српских операција у првом делу рата. Његов значај произлазио је из положаја на раскрсници путева који су повезивали долине Мораве и Нишаве са Софијом, Скопљем и другим областима Османског царства.

Град се налазио јужно од Нишаве, док је тврђава била на њеној северној обали. Одбрана се ослањала и на утврђене положаје у околини. Зато ослобођење Ниша није зависило само од напада на тврђаву. Било је потребно овладати околним висовима, прекинути везе са другим османским снагама и онемогућити долазак помоћи.

Српска војска постепено је стезала обруч око града. Борбе код Мрамора и на другим прилазима Нишу, као и постављање артиљерије на повољне положаје, припремале су завршни напад. Артиљерија је могла да дејствује по противничким утврђењима и помогне пешадији приликом наступања.

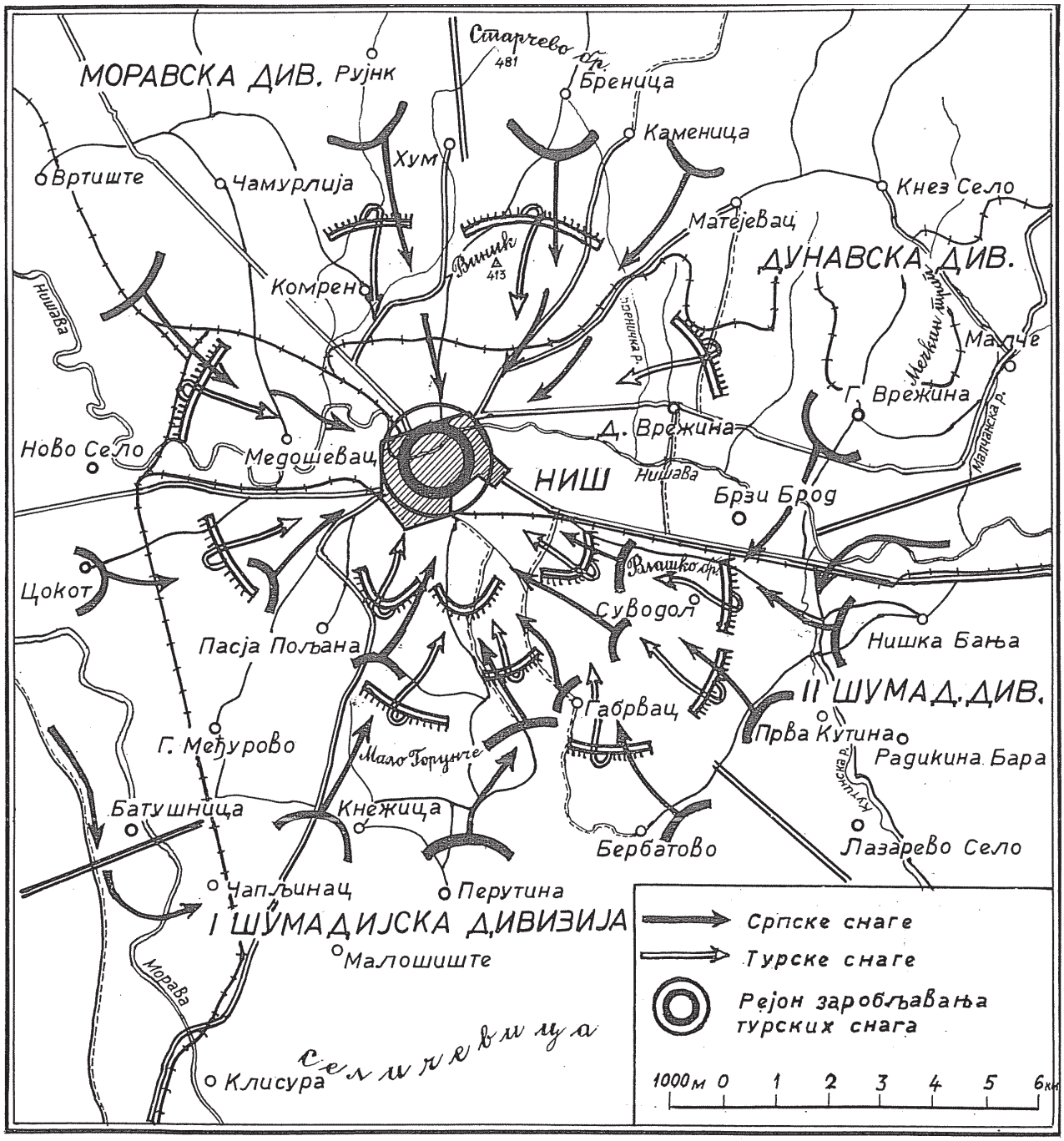
Утврђени турски положаји око Ниша

У српској команди разматрано је да ли Ниш треба држати под блокадом, а главнину војске упутити даље, или најпре окончати борбу за град. Кнез Милан сматрао је да Ниш мора бити ослобођен пре дубљег продора према југу. Снажна османска посада у позадини српских трупа могла је да угрози њихово снабдевање и везу са Србијом. Њено уклањање било је неопходно за сигурније настављање похода.

Почетком јануара 1878. године појачано је дејство српске артиљерије, а обруч око Ниша постајао је све чвршћи. Посебна пажња усмерена је на јужне и југоисточне прилазе граду, где је било могуће овладати положајима важним за завршни напад.

Српске јединице запоселе су 8. јануара положаје код Марковог калета и Влашког брда. Довлачење топова на освојене висове било је тежак задатак, нарочито током ноћи и у зимским условима. Ипак, постављањем артиљерије на те положаје српска војска добила је могућност да снажније угрози одбрану града.

Борбе за Горицу и оближње висове 9. јануара додатно су ослабиле османску одбрану. Губитак важних положаја, артиљеријско дејство и затворени правци кретања довели су посаду у веома тежак положај.

Ослобођење Ниша

Уследили су преговори о предаји. Са српске стране значајну улогу имао је Милојко Лешјанин, док су османску страну представљали војне и цивилне старешине Ниша. После завршних борби и договора о условима предаје, Ниш је ослобођен 11. јануара 1878. године.

Предајом је предвиђено да српској војсци припадну тврђава, војни објекти, артиљерија, оружје и муниција. Османски војници требало је да предају оружје и напусте град под утврђеним условима. Споразум је обухватао и заштиту живота и имовине становништва.

Унутрашњост нишке тврђаве

Ослобођење Ниша било је једна од највећих српских победа у рату. Уклоњено је снажно османско упориште, обезбеђена важна раскрсница путева и створени услови да се већи део војске употреби за нове операције. После војне победе требало је организовати живот у ослобођеном граду. Успостављање власти подразумевало је одржавање реда, заштиту становништва, решавање питања имовине и организовање управе.

Кнез Милан упутио је становницима Ниша проглас којим је обећана заштита без обзира на вероисповест. Од становништва је тражено да поштује нову власт и настави уобичајене послове. Таква обећања била су важна у граду у којем су живели припадници различитих верских заједница и у којем је промена власти изазивала различита очекивања и страхове.

Алимпије Васиљевић

У организовању управе учествовали су министар просвете Алимпије Васиљевић и правник Гргур Миловановић. Било је потребно утврдити стање јавне и приватне имовине и створити основу за функционисање нових органа власти.

Кнез Милан свечано је ушао у Ниш 15. јануара 1878. Његов долазак имао је снажан симболички значај. Град који је дуго представљао османско војно и управно средиште постао је седиште српске Врховне команде. Из Ниша су сада усмераване операције према Топлици, Врању и Косовском Поморављу.

Гргур Миловановић

Ослобођење града подигло је морал војске и учврстило уверење да Србија може остварити своје ратне циљеве. Истовремено је показало да војна победа доноси и нове обавезе: ослобођене области требало је снабдевати, уређивати и укључивати у државни живот.

Улазак кнеза Милана у Ниш

Куршумлија између ослобођења и противнапада

Док су вођене операције према Нишу и Пироту, српске снаге наступале су и у Топлици. Ова област била је важна због путева који су преко Куршумлије и Преполца водили према Косову. Током децембра српска војска ослободила је Прокупље и продрла према Куршумлији. Куршумлија је први пут ослобођена 25. децембра 1877. године. Међутим, османске снаге нису биле трајно потиснуте са тог дела ратишта.

Из правца Приштине наступиле су снаге косовског валије Хафис-паше, које су обухватале редовне трупе и нерегуларне албанске одреде (башибозук). Њихова противофанзива угрозила је српске положаје у Топлици. Под притиском надмоћнијих снага српске јединице напустиле су Куршумлију 7. јануара 1878. године и повукле се на положаје у околини Плочника. Ово повлачење показало је да рат, упркос великим успесима на другим правцима, још није био решен. Османска војска и даље је могла да прикупља снаге и предузима опасне нападе.

Ослобођење Ниша омогућило је упућивање појачања на топличко ратиште. Уследиле су тешке борбе, вођене у зимским условима и на земљишту које је отежавало кретање и сарадњу јединица. Куршумлија је поново ослобођена 19. јануара 1878. године. Борбе за положаје код Самокова и на правцима према Преполцу настављене су и после тога. Османски отпор у овој области задржавао је део српских снага и успоравао продор према Косову.

Значај топличких борби био је двострук. Њима је обезбеђивана област западно од Ниша, али је истовремено отваран један од праваца према другим деловима Старе Србије. Зато су ове операције биле непосредно повезане са ширим српским ратним циљевима.

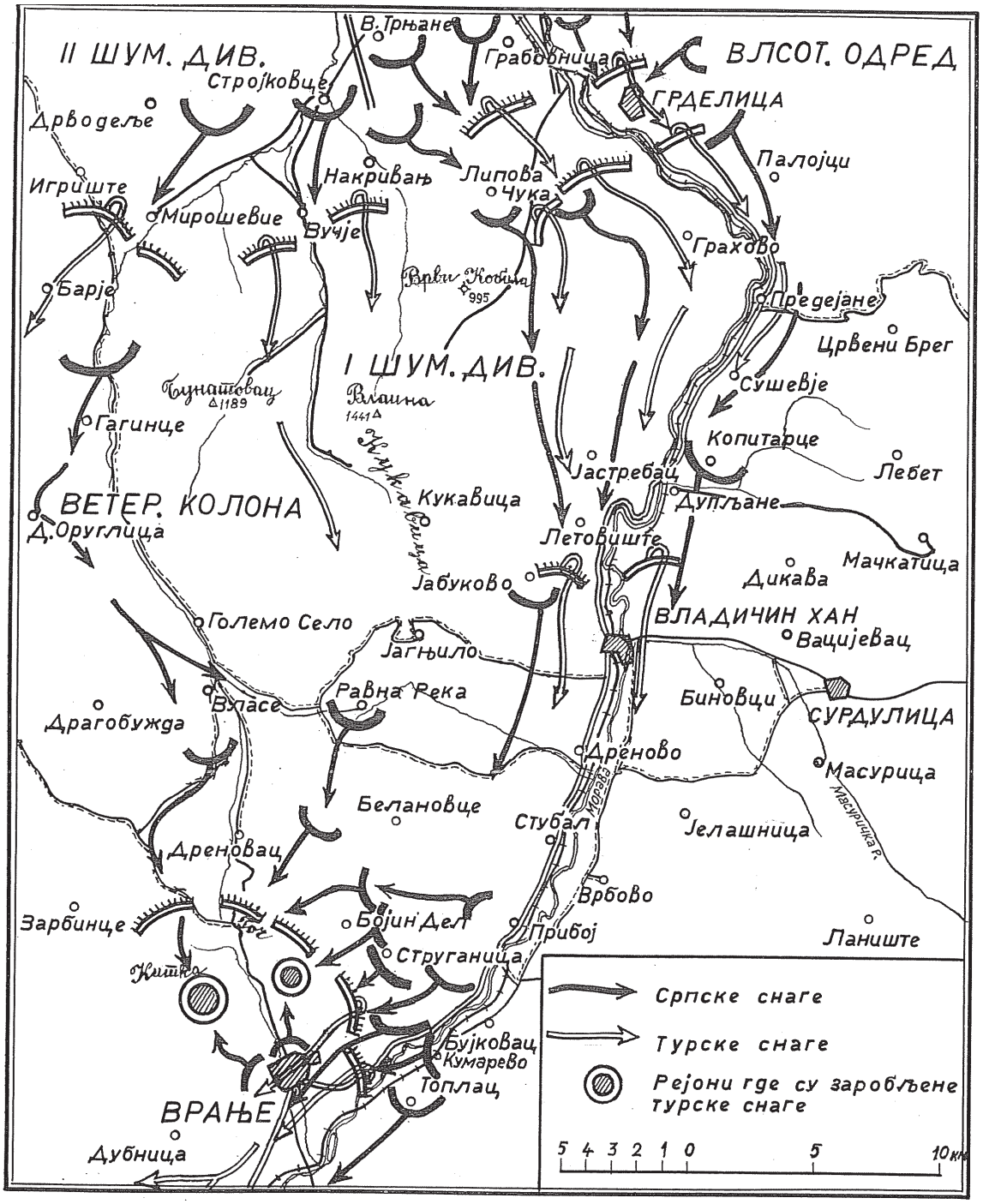
Долином Јужне Мораве до Врања

После ослобођења Ниша српске снаге прегруписане су за даље наступање. Главни правци водили су преко Лесковца према Врању, преко Куршумлије према Преполцу и преко Јабланице према Косову. На правцу према Врању најважнију улогу имао је генерал Јован Белимарковић. Српска војска кретала се долином Јужне Мораве, користећи ослобођени Лесковац као важну тачку за даљи ослободилачки поход.

Природне препреке на овом правцу биле су велике. Грделичка клисура, теснаци, снег и отежано снабдевање успоравали су кретање трупа. На таквом земљишту није било лако истовремено употребити већи број јединица, док су браниоци могли да искористе уске пролазе и висове.

Врање је било важно османско упориште на путевима према Куманову, Скопљу и Косову. Његовим ослобођењем српска војска добијала је могућност да настави продор према југу и југозападу.

Одлучујуће борбе вођене су 30. јануара 1878. године. Српске трупе освојиле су најважније противничке положаје и приморале османске снаге на повлачење. У борби су учествовале

Бој на Грделици и ослобођење Врања

пешадија, артиљерија и добровољачки одреди. Коњица је наставила гоњење противника који се повлачио према Куманову.

Српска војска ушла је у Врање 31. јануара 1878. године. Ослобођење града представљало је још један велики успех и отворило нове могућности за наступање. Ипак, управо тада приближавао се тренутак у којем ће дипломатске одлуке зауставити даље операције.

Улица у Врању у време ослобођења

Молебан у Грачаници

Српско руководство настојало је да после ослобођења Ниша и Врања настави поход према Косову и другим областима Старе Србије. Овај правац био је повезан са тежњом да се ослободе српско становништво и области које су имале важно место у националној политици Србије.

Претходница је део војске који се креће испред главнине, извиђа пут и први долази у додир са противником. Њени успеси могу да отворе правац наступања, али сами по себи не значе да је цела област трајно обезбеђена.

Наступање према овим областима имало је војни, политички и симболички значај. Српска команда желела је да потисне преостале османске снаге и повеже јединице које су напредовале са различитих праваца. Истовремено је настојала да пре завршетка рата ослободи што већи простор који је сматрала важним за национално уједињење.

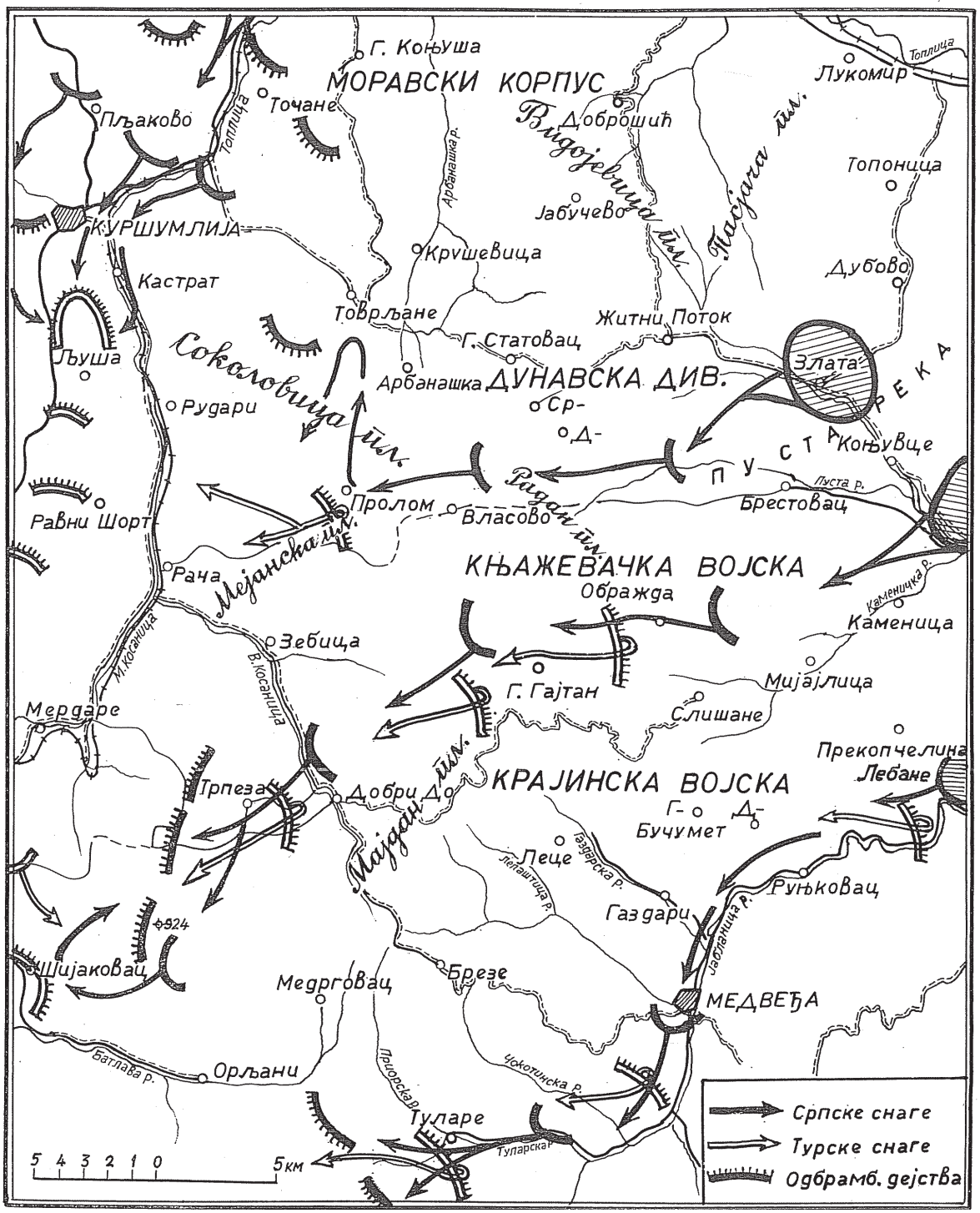
Из Топлице су јединице наступале према Преполцу и Лабу. Друге снаге кретале су се преко Јабланице, док су после ослобођења Врања српске претходнице продрле према Бујановцу и Кончуљу.

Почетком фебруара српске снаге продрле су у Косовско Поморавље, према Гњилану и Новом Брду. У продору према Гњилану учествовале су добровољачке јединице под командом мајора Радомира Путника. На севернијем правцу јединице су наступале према Подујеву и угрожавале позадину османских снага које су се бориле код Преполца и Самокова.

Мајор Радомир Путник

Једна претходница под командом поручника Милоша Сандића стигла је до Манастира Грачанице, у близини Приштине. Долазак

Наступање Моравског и Тимочког корпуса према Приштини

српских војника у овај крај имао је снажан одјек међу локалним Србима. У манастиру је одржана служба у част српске војске и кнеза Милана, уз помен косовским јунацима.

Војне операције настављале су се док вест о Једренском примирју није стигла до свих јединица. Долазак до Грачанице био је краткотрајан продор претходнице. Није довео до ослобођења Приштине нити до успостављања трајне српске управе на том подручју. Ови продори показивали су да српска војска још има снаге за даље операције. Ипак, достигнути положаји зависили су од наставка рата, снабдевања и могућности да се

Манастир Грачаница крајем XIX века

јединице међусобно повежу. Даље наступање заустављено је вешћу о примирју. Део одреда морао је потом да се повуче са најистуренијих положаја.

Једренско примирје зауставља поход

Русија и Османско царство закључили су примирје у Једрену 31. јануара 1878. године. Вест о примирју није истовремено стигла до свих српских јединица. Док су поједине трупе већ добијале наређења да обуставе дејства, друге су још наступале. Због тога су се операције на неким деловима ратишта наставиле почетком фебруара.

Улазак руских трупа у Једрене

Врховна команда наредила је прекид непријатељстава, а борбе су постепено обустављене током првих дана фебруара. Србија, као руски савезник, морала је да усклади поступке са закљученим примирјем. Није могла да настави рат ослањајући се само на сопствене снаге и занемарујући одлуке главног савезника. После прекида борби приступило се утврђивању демаркационе линије. То је линија која раздваја противничке војске после обуставе непријатељстава. Она не мора да постане државна граница.

Разлика између демаркационе линије и коначне границе била је посебно важна за Србију. Српска војска налазила се и у областима чије прикључење Србији није било обезбеђено. О њиховој будућности тек је требало одлучивати.

Ратне тековине и цена победе

Рат 1877–1878. донео је Србији знатно веће успехе од рата 1876. године. Српска војска ослободила је Ниш, Белу Паланку, Пирот, Лесковац, Прокупље, Куршумлију и Врање, а продрла је и у области изван територије која ће јој коначно припасти.

Успех је произлазио из више повезаних околности. Османско царство било је снажно притиснуто руским операцијама, српска војска имала је искуство из претходног рата, а командовање и употреба снага били су успешнији. Сарадња са Русијом омогућила је Србији да делује у повољнијим условима, док су издржљивост војника и помоћ локалног становништва доприносиле напредовању.

Победе су имале велики значај за углед српске државе и војске. Руски војни врх похвално је оцењивао српске операције, а заслужни команданти и војници добијали су одликовања. После разочарања из претходног рата обновљено је поверење у способност Србије да оствари ослободилачке циљеве.

Рат је, међутим, захтевао велике жртве и напрезање. Војници су страдали у борбама и трпели последице зимског похода, док је држава морала да обезбеди снабдевање војске и организовање ослобођених области. Најважнији политички резултат био је стварање снажне основе за стицање међународно признате независности и територијално проширење Србије. Ипак, војни успех није аутоматски обезбеђивао задржавање свих ослобођених крајева. На будуће границе утицали су и интереси Русије, Аустроугарске и других великих сила.

Завршетком операција борба за ратне тековине прешла је са бојишта за преговарачки сто. Србија је сада морала да дипломатским средствима настоји да сачува што већи део онога што је њена војска постигла током зиме 1877–1878. године.

ЦРНА ГОРА У РАТУ

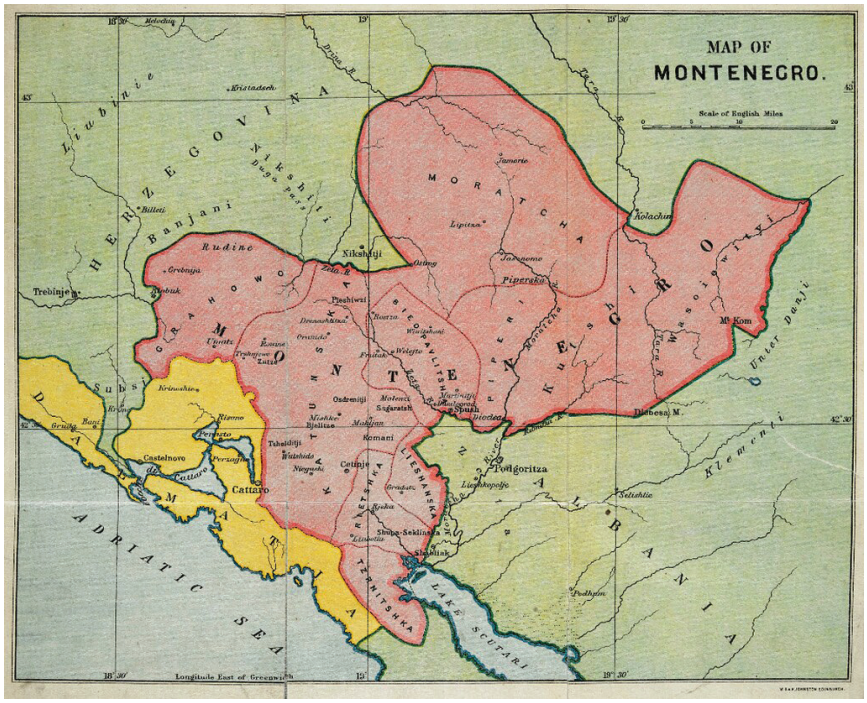
После великих победа остварених током 1876. године, Црна Гора настојала је да војне успехе претвори у трајно територијално проширење. Примирје са Османским царством омогућило је покушај да се спорна питања реше преговорима. Почетком 1877. године црногорски представници, војводе Божо Петровић-Његош и Станко Радоњић, упућени су у Цариград.

Божо Петровић-Његош (1846–1929), црногорски војвода, државник и дипломата, рођак и близак сарадник књаза Николе. Школовао се у Паризу, а од 1867. до 1878. био је председник Сената. У рату против Османског царства 1876–1878. командовао је Јужним фронтом, на којем је црногорска војска извојевала победу на Фундини 1876. године. Заједно са Станком Радоњићем водио је мировне преговоре у Цариграду 1877. и заступао црногорске интересе у Берлину 1878, без права учешћа у раду Конгреса. После рата био је председник Државног савета (1879–1905) и министар унутрашњих дела (1882–1905).

Станко Радоњић (1842–1889), црногорски војвода и дипломата, школован у Француској. Од 1874. руководио је Канцеларијом Сената за спољне послове. У Венецији је 1876. у име Црне Горе потписао уговор о савезу и војну конвенцију са Србијом, а током рата постављен је за начелника штаба Врховне команде. Са Божом Петровић-Његошем преговарао је у Цариграду 1877. и боравио у Берлину током Конгреса 1878. године. Био је први дипломатски представник независне Црне Горе у Османском царству 1879. и министар иностраних дела од 1879. до смрти 1889. године.

Црна Гора 1877.

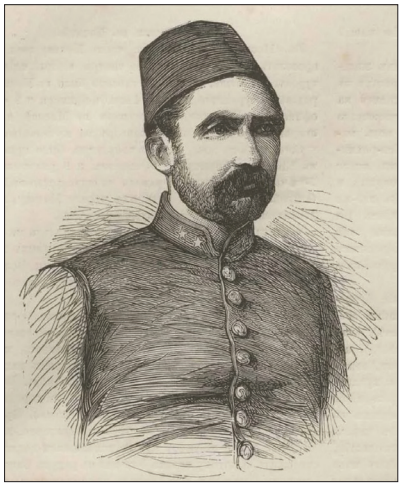
Захтеви које су изнели одражавали су најважније потребе црногорске државе. На херцеговачкој страни тражен је Никшић са околином, док се на југоистоку настојало да се граница помери према реци Цијевни и исправи на Скадарском језеру. Посебан значај имали су слободна пловидба Бојаном и добијање једног пристаништа на Јадранском мору.

Ови захтеви били су повезани са привредним и безбедносним

положајем Црне Горе. Планинска земља са ограниченим обрадивим површинама настојала је да добије плодније области, важне саобраћајне правце и непосредан излаз на море. Уклањање османских упоришта у њеном суседству требало је да смањи опасност од будућих напада.

Висока Порта није прихватила црногорске захтеве. Зато преговори нису довели до закључења мира. У пролеће 1877. године рат је настављен, а ступање Русије у борбу против Османског царства створило је нове околности на целом балканском ратишту.

Османска офанзива

Сулејман Хусни-паша

На почетку нове фазе рата османска команда покушала је да снажном офанзивом сломи црногорски отпор. Напад је планиран из три правца: из Херцеговине, из области Берана и из правца Подгорице и Спужа.

Главнина под командом Сулејман Хусни-паше наступала је преко Никшића према Бјелопавлићима. Друге снаге требало је да јој помогну продором из правца Подгорице и преко Мораче. Спајањем ових војски био би отворен пут према средишту Црне Горе и Цетињу.

Црногорска војска морала је да брани више праваца истовремено. Планинско земљиште пружало је могућност за отпор, али су бројност противника и његова способност да доводи појачања представљале озбиљну опасност. Књаз Никола I Петровић-Његош настојао је да спречи спајање османских снага и сачува главнину своје војске.

Током јуна 1877. вођене су тешке борбе у кланцу Дуги, око Острога и у долини реке Зете. Низ окршаја у овом периоду остао је познат под називом „Девет крвавих дана". Османске снаге успеле су да продру преко појединих црногорских положаја и угрозе унутрашњост земље, али су претрпеле губитке и нису остварили коначни циљ похода.

Напад османске војске на Црногорце код Никшића 1877.

Кланац Дуга

Одбрана Црне Горе била је непосредно повезана са развојем руско-турског рата. После преласка руске војске преко Дунава, османској команди била су неопходна појачања на том делу фронта. Сулејман-пашине снаге повучене су са црногорског ратишта и упућене против Руса. Тиме је отклоњена непосредна опасност од наставка великог османског продора. Црногорска војска добила је прилику да пређе из одбране у напад и усмери снаге на ослобођење важних утврђених градова.

Опсада и ослобођење Никшића

Никшић је био један од најважнијих црногорских ратних циљева. Као османско војно упориште, угрожавао је суседне црногорске области и представљао ослонац за наступање према унутрашњости земље. Његовим ослобођењем Црна Гора добијала је град, пространо поље и сигурнију везу са околним областима.

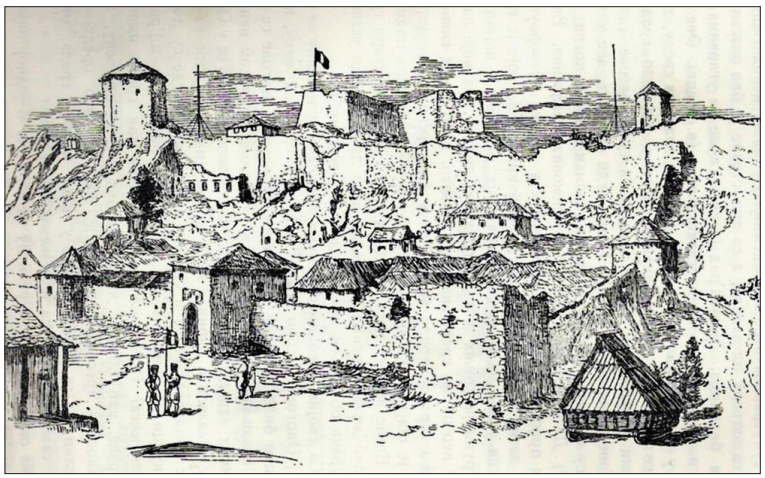

Војвода Петар Вукотић

Током лета 1877. године црногорске снаге окружиле су Никшић и заузимале положаје у његовој околини. Књаз Никола руководио је операцијама, док је у његовом одсуству значајну командну улогу имао његов таст, војвода Петар Вукотић.

Опсада је подразумевала окруживање утврђеног места, прекидање снабдевања и постепено слабљење одбране. За њен успех нарочито је била важна артиљерија. Међутим, црногорски топови у почетку нису били довољно снажни да нанесу одлучујућу штету никшићким утврђењима.

Књаз је покушао да град добије предајом, нудећи османској посади слободан одлазак и обећавајући заштиту становништва, вере и имовине. Пошто понуда није прихваћена, затражио је од Русије топове већег калибра. Њихово допремање преко аустроугарске територије захтевало је и дипломатско посредовање.

Никшићка тврђава

Предаја Никшића црногорском кнезу Николи I Петровић-Његошу (1877)

Када су снажнији топови стигли, бомбардовање је знатно отежало положај бранилаца. Османска посада пристала је на предају, а Никшић је ослобођен 8. септембра 1877. године. Ова победа имала је велики војни и политички значај. Уклоњено је снажно противничко упориште, обезбеђена је важна област и створени су услови за наставак црногорских операција. Кнез Никола наредио је да се поштују лична права и имовина муслиманских становника ослобођеног града.

После ослобођења Никшића постављало се питање даљег црногорског продора у Херцеговину. Тај правац био је повезан са ранијом помоћи херцеговачким устаницима и тежњом да се ослободе суседни крајеви. Међутим, Аустроугарска се противила даљем црногорском ширењу у Херцеговини. Монархија је ову област посматрала као простор сопствених интереса и није желела да црногорски ратни успеси ограниче њене будуће планове. Црногорском владару стављено је до знања да нова освајања у том правцу неће нужно бити призната. Због тога је кнез Никола главну пажњу усмерио према приморју. Добијање морске обале било је један од најважнијих државних циљева. Сопствено пристаниште отварало би могућности за трговину и снабдевање, а смањивало зависност од путева који су пролазили кроз туђе територије.

И приморске операције изазивале су подозрење Аустроугарске. Зато су припреме за поход на Бар спровођене уз настојање да се прикрије главни правац напада. Покретима и мањим борбама према Подгорици стваран је утисак да ће црногорска војска најпре деловати на том простору.

Преко Бара и Улциња до морске обале

Током новембра 1877. године започеле су операције за ослобођење Бара. Црногорске јединице најпре су овладале положајима и утврђењима који су штитили прилазе граду, а затим приступиле опсади. Важну улогу у овим операцијама имали су војводе Машо Врбица и Илија Пламенац. Док су једне снаге непосредно опседале град, друге су обезбеђивале правце са којих је могла стићи османска помоћ. Нарочито је било важно пратити кретање противника из правца Скадра и Улциња.

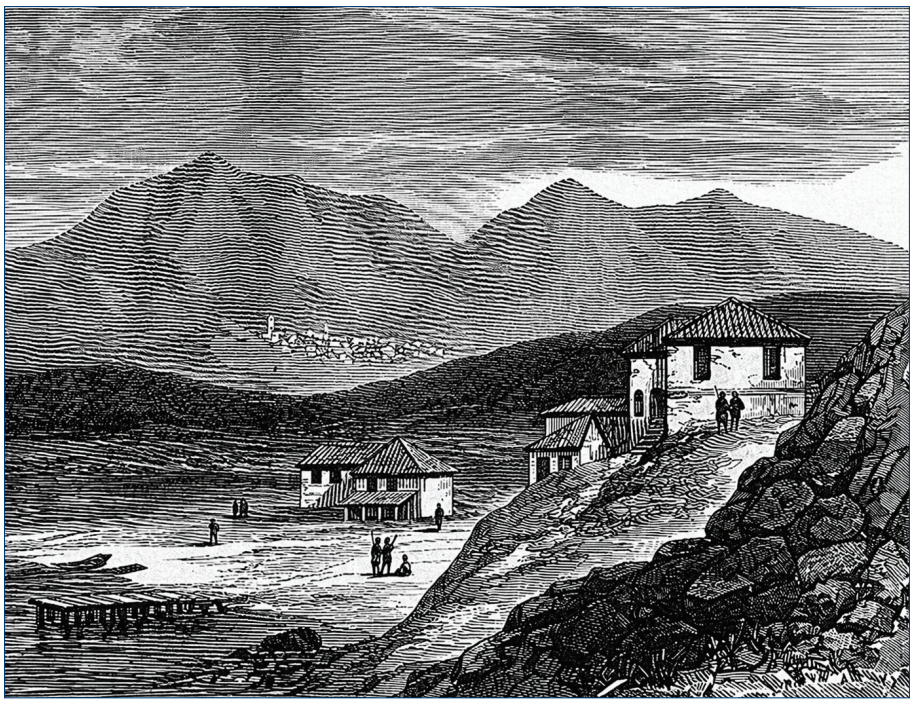

Војвода Машо Врбица (1833–1898) рођен је у Врби на Његушима. Артиљеријско образовање стекао је у Санкт Петербургу, а командовао је црногорском артиљеријом на Граховцу 1858. и у рату 1862. године. Био је сенатор, дипломата и министар унутрашњих послова. Године 1876. био је представник књаза Николе при српској Врховној команди, а организовао је и добровољачки „Летећи кор", познат као „Јатаганска легија". Током 1877. командовао је артиљеријом при опсадама Никшића и Бара. Министар унутрашњих послова био је од 1879. до 1882. Умро је код Бањалуке 1898. године.

Војвода Илија Пламенац (1821–1916) рођен је у Бољевићима у Црмници. Првобитно је био свештеник, потом племенски капетан, а 1862. постао је војвода и сенатор. Обављао је дипломатске мисије у Цариграду, Београду и Бечу. После рата постављен је за првог управитеља Подгорице 1879, а затим за првог министра војног Црне Горе, на којој је дужности остао до 1905. године. У рату 1876–1878. посебно се истакао у бици на Фундини 1876. године, као један од главних црногорских заповедника.

Допремање артиљерије на положаје изнад Бара било је тежак подухват. Топове је требало пренети преко планинског земљишта и поставити тако да могу успешно да дејствују по утврђењима. Бомбардовање је трајало недељама и наносило велику штету граду.

Бар у време ослобођења

Књаз Никола и црногорски команданти више пута су позивали османску посаду на предају. Истовремено су разматрали могућност јуриша, али је књаз настојао да избегне напад који би захтевао велике жртве. Зато је настављено исцрпљивање бранилаца опсадом и артиљеријском ватром. Када је постало јасно да помоћ неће стићи, османска посада пристала је на предају. Црногорска војска ушла је у Бар 10. јануара 1878. године.

Улцињска тврђава

Ослобођењем Бара остварена је дуготрајна тежња за изласком на Јадранско море. Тај успех имао је привредни значај, али је представљао и снажан симбол ширења државе изван њеног дотадашњег планинског језгра.

После Бара црногорске снаге наставиле су наступање према Улцињу. Двадесетог јануара 1878. године ослобођен је и тај град, а црногорска војска проширила је контролу на део приморја. Операције су вођене и на Скадарском језеру, где су заузета поједина острва и османски положаји. Ови успеси остварени су у време када је Османско царство трпело тешке поразе у рату са Русијом. Приближавање руске војске Цариграду приморало је Порту да приступи преговорима о прекиду непријатељстава.

***

Ратовање 1877–1878. године показало је способност Црне Горе да одоли великој офанзиви и потом преузме иницијативу. Успех је зависио од издржљивости војника, познавања земљишта и командовања, али и од руске помоћи и развоја рата на другим фронтовима.

Ослобођење градова и плоднијих области стварало је могућности за привредни развој и јачање државних установа. Излазак на море био је посебно важан за будућност земље. О задржавању ратних тековина и признању независности одлучивало се у мировним преговорима.

БОСАНСКИ УСТАНАК

Завршетак Првог српско-турског рата затекао је устанак у Босни у тешком положају. Борбе започете 1875. године нису довеле до ослобођења, а ратни неуспех Србије ослабио је наду да ће њена војска непосредно помоћи устаницима. Велики део становништва устаничких области налазио се у избеглиштву. Села су била опустошена, куће спаљене, стока изгубљена, а земља често необрађена. Устаничке чете су се суочавале са недостатком новца, хране и војне опреме.

Миром склопљеним између Србије и Османског царства 28. фебруара 1877. године босанско питање није решено. Србија је сачувала свој дотадашњи положај и границе, али није могла да издејствује промену политичког положаја Босне. Пред устаничким вођама и избеглицама налазило се тешко питање: наставити борбу са све мање средстава или прихватити повратак под власт против које су устали.

Српска влада је после рата сматрала да се побољшање положаја хришћана у Османском царству мора тражити посредством великих сила, пре свега Русије. Јован Ристић је устаничким представницима објашњавао да Србија у тадашњим условима није у стању да за Босну учини више. Зато је подржавао смиривање прилика и повратак избеглица.

Та политика није значила да је Београд изгубио интересовање за Босну. Србија је била исцрпљена ратом и морала је да води рачуна о сопственом опстанку, обнови војске и односима са великим силама. Међутим, за устанике и избеглице ова промена представљала је велико разочарање. После поднетих жртава нису добили ни ослобођење ни поуздане гаранције да ће им живот бити сигурнији него пре устанка.

Избеглице и неизвесност повратка

Избегличко питање било је један од најтежих проблема устанка. Бројне породице нашле су уточиште на територији Аустроугарске и Србије. Њихов опстанак зависио је од помоћи одбора, добротвора и власти земаља у које су избегле. Продужавање избеглиштва доносило је оскудицу и неизвесност, али ни повратак није био једноставан.

За повратак нису била довољна обећања о амнестији, односно опраштању кривице за учешће у побуни. Избеглицама су били потребни безбедност, кров над главом, храна до прве жетве, семе и стока за обраду земље. Многи су страховали од освете и нису веровали да ће локалне власти поштовати обећања дата у Цариграду.

Спасоје Бабић, који је као представник устаничких и избегличких кругова разговарао са српском владом, указивао је управо на ове потребе. Његови захтеви показивали су да је повратак становништва био истовремено политичко, безбедносно и привредно питање.

Спасоје Бабић био је бањалучки трговац и један од организатора српског устанка у Босни 1875–1878. Због национално-политичког деловања био је оптужен за велеиздају и шест месеци провео у сарајевском затвору. По избијању устанка 1875. прешао је у Славонију, где је постао члан Револуционарног одбора у Новој Градишци. Учествовао је на Јамничкој скупштини, а 1876. однео је у Србију проглас о уједињењу Босне са Србијом, који су потписале устаничке четовође северне Босне. После аустроугарске окупације наставио је привредни и јавни рад у Бањалуци. Помагао је Српску читаоницу, био председник српске православне црквено-школске општине и заменик градоначелника.

Генерал Ранко Алимпић

Србија је покушала да повратак организује у договору са османским властима. Генерал Ранко Алимпић, заповедник Дринског корпуса, водио је преписку са босанским властима о образовању комисија које би примале избеглице на одређеним пограничним местима. Део становништва вратио се током пролећа 1877. године. Касније је повратак слабио, а поновним уласком Србије у рат престао је.

Устанички одбори су у овим условима све више пажње посвећивали набавци и расподели хране и других потрепштина. Ипак, нису сви прихватили обустављање борбе. Поједине чете наставиле су да делују, док је заоштравање односа Русије и Османског царства поново подстицало наду у повољан исход кризе.

Судбина Босне у договорима великих сила

Док су устаници тражили помоћ и решење за свој положај, велике силе преговарале су о будућности балканских области. За судбину Босне посебно су били важни односи Русије и Аустроугарске.

Русија је настојала да обезбеди аустроугарску неутралност у случају рата против Османског царства. Аустроугарска је, заузврат, тражила осигурање својих интереса у Босни и Херцеговини. Тајним споразумима из 1877. године Русија је прихватила могућност аустроугарске окупације ових покрајина. Истовремено је Двојна монархија настојала да спречи стварање велике словенске државе која би битно променила однос снага на Балкану. Ови договори били су супротни тежњама босанских устаника ка уједињењу са Србијом. Показивали су да се исход кризе неће одређивати само на бојишту, већ и у дипломатским преговорима, у којима устаници нису имали равноправан положај.

Почетком 1877. године у Русију су упућени устанички представници Јово Шкорић и Станко Скулић. На пут су пошли уз знање и помоћ српске владе. Тражили су заштиту руског цара, противили се могућој аустроугарској окупацији и износили жељу за уједињењем Босне са Србијом. Ако уједињење није било могуће, прихватали су аутономију као друго решење.

Аутономија је подразумевала унутрашњу самоуправу покрајине, уз задржавање врховне власти султана. Она се разликовала и од независности и од припајања другој држави.

Јово (Јован) Шкорић и Станко Скулић били су представници босанских устаника у Русији 1877. године. Шкорић, трговац из Бијељине, родом из Балатуна, учествовао је у устаничком покрету у Семберији. Током борби 1876. помиње се међу вођама устаничких и добровољачких чета које су дејствовале према Бијељини, уз Петра Михајловића, Мићу Николића Чавку и Сима Катића. Са Скулићем је потписао молбу руском цару Александру II, упућену из Винковаца 27. јануара 1877, у којој су, као заступници босанског народа, тражили промену политичког положаја Босне и заштиту становништва. У марту исте године стигли су у Петроград, настојећи да придобију званичне руске кругове и словенске добротворне организације за припајање Босне Србији или спровођење реформи које би водиле њеној аутономији. Њихова мисија није добила тражену политичку подршку, јер су ови захтеви били у супротности са тадашњим руско-аустроугарским договорима о Босни и Херцеговини.

Разговори у Русији нису донели очекивани резултат. Изасланици су добили уверавања да ће Русија радити на побољшању положаја становништва, али не и подршку за уједињење са Србијом. Руски дипломатски интереси и раније преузете обавезе ограничавали су помоћ коју је Петроград био спреман да пружи босанским устаницима.

Наставак борбе у северној Босни

Устанак током 1877. године није имао исту снагу и организацију у свим областима. У северној Босни чете су се током зиме углавном разишле, али су се од фебруара поново окупљале. Мање устаничке групе деловале су на планинама Козари, Просари, Вучјаку и у пограничним крајевима. Део добровољаца који су се после рата вратили из Србије придружио се овим четама. Међу њима је било људи који нису желели да напусте борбу, али и оних који нису имали сигуран дом и средства за живот. Оружје и муниција набављани су из преосталих залиха и уз помоћ пограничних веза.

Организованих акција било је мање него 1875. и 1876. године. Чете су се окупљале и разилазиле, а устанички одбори нису успевали да успоставе јединствен надзор. Борба је све више добијала облик повремених препада. Слабљење дисциплине доводило је и до пљачке, која је додатно погађала становништво.

Није било услова за нови масовни покрет. Велики део становништва устаничких крајева већ је избегао, док су они који су остали били исцрпљени и изложени насиљу и несигурности. Због тога су локалне побуне често биле усмерене пре свега на спасавање породица и стоке преко границе.

Милета Деспотовић и устаничко средиште у Црним Потоцима

Најважније средиште организованог отпора налазило се у Црним Потоцима, у југозападној Босни, близу границе са Ликом и Далмацијом. Устаничким снагама командовао је пуковник Милета Деспотовић, пензионисани руски официр који је уочи Првог српско-турског рата ступио у српску војску. Убрзо по отпочињању ратних дејстава 1876. послат је у Босанску Крајину да преузме команду над устаничким јединицама.

Милета Деспотовић

Деспотовић је настојао да окупи чете из различитих крајева Босанске Крајине и да организује снажније нападе на османска упоришта. Покушавао је да привуче и чете из северне Босне, али у томе није успео. Локалне вође нису лако прихватале потчињавање јединственој команди, а везе и интереси појединих устаничких група били су различити. Постојале су и несугласице око начина командовања. Деспотовић је покушавао да уведе строжу војну дисциплину, док су многе четовође биле навикнуте на самостално деловање и лични ауторитет. Ове разлике отежавале су сарадњу и јединствено вођење борбе.

У пролеће и лето 1877. године чете из Црних Потока ипак су извеле више похода. Деловале су у правцу Грахова, Унца, Петровца, Купреса и долине Санице. У јулу је вођена борба код Челебића, док покушај заузимања Кључа није успео.

Ови походи показивали су да устаници још имају значајну борбену снагу. Међутим, нису успевали да трајно заузму важније градове и преокрену однос снага. Напади су били праћени паљењем села и одузимањем стоке, а османске противакције доносиле су нова страдања. Наставак борби тако је продубљивао разарање и оскудицу у читавим областима.

Устаници под османским и аустроугарским притиском

Османске власти су током 1877. године настојале да униште главна устаничка упоришта. После почетка рата са Русијом 24. априла, овај задатак постао је још важнији. Царству су били потребни војници за друга бојишта, а дуготрајна побуна у Босни везивала је снаге и отежавала управљање покрајином.

Против устаника у Црним Потоцима упућене су снаге Исмет-паше Узуновића. Његови први походи нису довели до уништења устаничког средишта. Устаници су се ослањали на планински терен, утврђене положаје и близину границе. Истовремено се пооштравао однос аустроугарских власти према устанку. Погранични прелази и снабдевање стављани су под строжи надзор. За Беч су наоружане чете које су тежиле уједињењу са Србијом постајале препрека сопственим плановима у Босни.

Аустроугарски и османски представници договарали су мере којима би се спречило повлачење устаника преко границе и њихово поновно враћање у Босну. Посебно тешке последице имало је ограничавање преношења хране и других потрепштина, јер нису страдале само чете већ и избеглице које су живеле под њиховом заштитом.

Одлучујући османски напад изведен је 4. августа 1877. године. Устаници су се утврдили на положају Седло, у области Црних Потока. Стрми терен и ископани шанчеви пружали су добре услове за одбрану. Деспотовић и четовође рачунали су да их близина аустроугарске

Црни Потоци

границе штити од напада са те стране. Међутим, османском одреду било је омогућено да преко далматинског земљишта заобиђе устаничке положаје. Док је главнина војске нападала са босанске стране, овај одред појавио се устаницима иза леђа.

Напад из два правца нарушио је одбрану. Устаничко десно крило било је принуђено на повлачење, а затим су попустили и остали положаји. Чете су се повукле према Лици, изгубивши главно упориште и део залиха.

Голуб Бабић

Пораз код Црних Потока представљао је тежак ударац организованом устанку. Устаници нису изгубили само битку већ и средиште из којег су могли да припремају веће акције. Милета Деспотовић је после повлачења ухапшен на аустроугарској територији и интерниран у Линцу.

Интернирање је значило принудни боравак на одређеном месту, под надзором власти и уз ограничење слободе кретања.

Голуб Бабић и остали устанички предводници избегли су хапшење и наставили отпор са мањим снагама. Ипак, устанак се није опоравио од августовског пораза. Строжа контрола границе, недостатак средстава и расипање људства спречавали су поновно окупљање већих одреда. До 1878. године опстале су поједине чете и локални отпор, али без раније снаге.

Привремена народна босанска влада

Слабљење војне борбе подстакло је део устаничких првака да тражи другачији облик политичког организовања. Замисао о привременој босанској влади постојала је и раније, али је добила већи значај после пораза код Црних Потока. Присталице ове идеје сматрале су да устанак треба да има сопствено представничко тело, које би га заступало пред страним владама и јавним мњењем. Надале су се да ће тако обезбедити нову помоћ и снажније подржати захтев за аутономијом. Међу покретачима били су Јово С. Билбија и Владимир Семјонович Јонин, брат руског конзула у Дубровнику Александра Семјоновича Јонина.

Јово С. Билбија (1845–1878), трговац и политички представник босанских устаника. Рођен је у Ливну, а пре устанка живео је и трговао у Бањалуци. Због супротстављања злоупотребама османских власти и положају српских трговаца ухапшен је 1873, а ослобођен следеће године. По избијању устанка 1875. прешао је на аустроугарску територију и укључио се у рад Главног устаничког одбора у Новој Градишци. Радио је на организовању помоћи, прикупљању добровољаца и политичком представљању устаничког покрета. Године 1877. постао је секретар Привремене народне босанске владе. Наставио је да тражи помоћ за устанике и избеглице, обраћајући се, између осталих, српском митрополиту Михаилу Јовановићу. Умро је 25. фебруара 1878. у Шибенику, на путу према Цетињу, где је намеравао да затражи подршку за наставак устаничке борбе. Његовом смрћу Привремена босанска влада престала је с радом.

Владимир Семјонович Јонин (1838–1886) био је руски дипломата и присталица ослобођења балканских Словена. Рођен је у Варваровки у Воронежској губернији. Школовао се у Лазаревском институту источних језика и при Азијском департману руског Министарства иностраних дела. У дипломатску службу ступио је 1859. Радио је у Цариграду, Мостару, Београду, Дубровнику и Бејруту, а потом био конзул у Дамаску. По избијању устанка у Босни и Херцеговини напустио је државну службу и у септембру 1875. отишао на Балкан. Током 1876. учествовао је у организовању бугарских добровољаца. Наредне године ангажовао се међу босанским устаницима и на скупштини у Тишковцу изабран је за председника Привремене народне босанске владе. После неуспеха свог ангажовања вратио се у Русију. До краја живота одржавао је везе са људима из Босне и Херцеговине. Преминуо је у Санкт Петербургу.

На скупштини одржаној на Михољдан, 11. октобра 1877. године у Кравјаку, засеоку села Тишковице под планином Уилицом, изабрана је Привремена народна босанска влада. За председника је изабран Владимир Семјонович Јонин, за потпредседника трговац Јово Ерцег Скобла, а за секретара Јово С. Билбија. У њеном саставу налазили су се и истакнути устанички прваци, међу њима и војводе Голуб Бабић, Вид Милановић и Перо Крецо.

Јово Ерцег Скобла (1821–1893), трговац и народни представник. Рођен је у Ливну, где је 1847. изабран за кнеза. Заступао је хришћанско становништво пред османским властима, залажући се за побољшање његовог положаја и решавање аграрног питања. Као народни представник одлазио је у Цариград, а због прогона склонио се у Далмацију. Током устанка у Босни и Херцеговини 1875–1878. набављао је оружје и муницију и тражио подршку у Србији, Црној Гори и Русији. Године 1877. изабран је за потпредседника Привремене народне босанске владе. После аустроугарске окупације наставио је да се залаже за ослобођење Босне и Херцеговине. Последње године живота провео је у Београду, где је и преминуо.

Вид Милановић (1848–1905), учитељ, устанички војвода и српски национални и просветни радник. Рођен је у Суваји код Босанског Петровца. Основну школу учио је у Петровцу и Бихаћу, а бањалучку Богословију завршио је 1871. године. Учитељску службу обављао је у Костајници и Босанском Петровцу. По избијању устанка 1875. придружио се војводи Голубу Бабићу, који га је поставио за главног четовођу. Учествовао је у борбама широм Босанске Крајине и два пута био рањен. Поред војних дужности био је и члан четничко-војничког суда. На скупштини у Тишковцу 1877. изабран је за члана Привремене народне босанске владе. Кнез Милан Обреновић одликовао га је Таковским крстом III степена и Сребрном медаљом за храброст. После аустроугарске окупације био је затворен у Србу, а по ослобађању 1879. ступио је у државну службу. Пензионисан је 1899. године. Преминуо је у Кисељаку код Високог.

Перо Крецо (1846–1907), трговац, устанички војвода и добротвор из Босанске Крајине. Рођен је у Варцар Вакуфу, данашњем Мркоњић Граду, у трговачкој породици. Пре устанка бавио се занатом и трговином. Устаницима се придружио 1875. године, а Голуб Бабић поверио му је вођство над једном од устаничких јединица. Учествовао је у борбама, организовао снабдевање храном и примењивао герилски начин ратовања. На скупштини у Тишковцу 1877. изабран је за члана Привремене народне босанске владе. После Берлинског конгреса разматрао је заједнички отпор српских устаника и муслимана аустроугарској окупацији, али до сарадње није дошло. После устанка настанио се у Босанском Петровцу и отворио трговачку радњу. Помагао је српске школе и друге јавне потребе, а своју збирку оружја поклонио је Етнографском музеју у Београду. Преминуо је у Босанском Петровцу.

Ово тело није било влада независне државе, нити је имало власт над целом Босном. Представљало је покушај дела устаничких вођа да организује политичко руководство и иступи у име покрета.

Покушај није донео очекивани успех. Није постојала сагласност свих устаничких група, недостајала су средства, а српска влада није подржала нову организацију. Јонин се убрзо повукао, док је смрт Јове С. Билбије додатно ослабила њен рад. Привремена влада није успела да постане јединствено и трајно руководство устанка.

Руска победа и устаничке наде

Рат Русије против Османског царства обновио је наду да ће пораз султанове војске донети повољније решење и за Босну. Вести са бојишта пажљиво су праћене међу устаницима и избеглицама. Руски успеси, пад Плевне у децембру 1877. године и поновни улазак Србије у рат подстицали су очекивања да се приближава крај османске власти.

Ипак, Србија у Другом српско-турском рату није усмерила главне операције преко Дрине. Њена војска дејствовала је према Нишу, Пироту, Врању и Косову. Аустроугарско противљење српском продирању у Босну представљало је важну препреку таквом ратном правцу. Зато су босански устаници све више зависили од дипломатског исхода руске победе. Њихове наде нису биле у складу са споразумима великих сила, нити су ослабљене чете могле самостално да наметну решење босанског питања.

Почетак 1878. године затекао је Босански устанак војно ослабљен, а становништво исцрпљено. Устаници су очекивали повољно мировно решење, али више нису располагали снагом да сами одреде политичку будућност покрајине.

ХЕРЦЕГОВАЧКИ УСТАНИЦИ И ЦРНА ГОРА У ЗАЈЕДНИЧКОЈ БОРБИ

Улазак Црне Горе у рат против Османског царства у јулу 1876. године означио је прекретницу у развоју Херцеговачког устанка. До тада су устаници водили борбу сопственим четама, ослањајући се на помоћ из Црне Горе, добровољце и одборе који су прикупљали оружје, храну и новац. Од лета 1876. њихово деловање постало је тесно повезано са операцијама црногорске војске.

Херцеговачки устаници у борби

За устанике је непосредно учешће Црне Горе представљало снажан подстицај. Очекивали су да ће заједничка борба омогућити ослобођење Херцеговине и њено уједињење са црногорском кнежевином. Устаничке вође признавале су кнеза Николу као предводника те борбе, а његов долазак међу херцеговачке одреде имао је велики војни и политички значај.

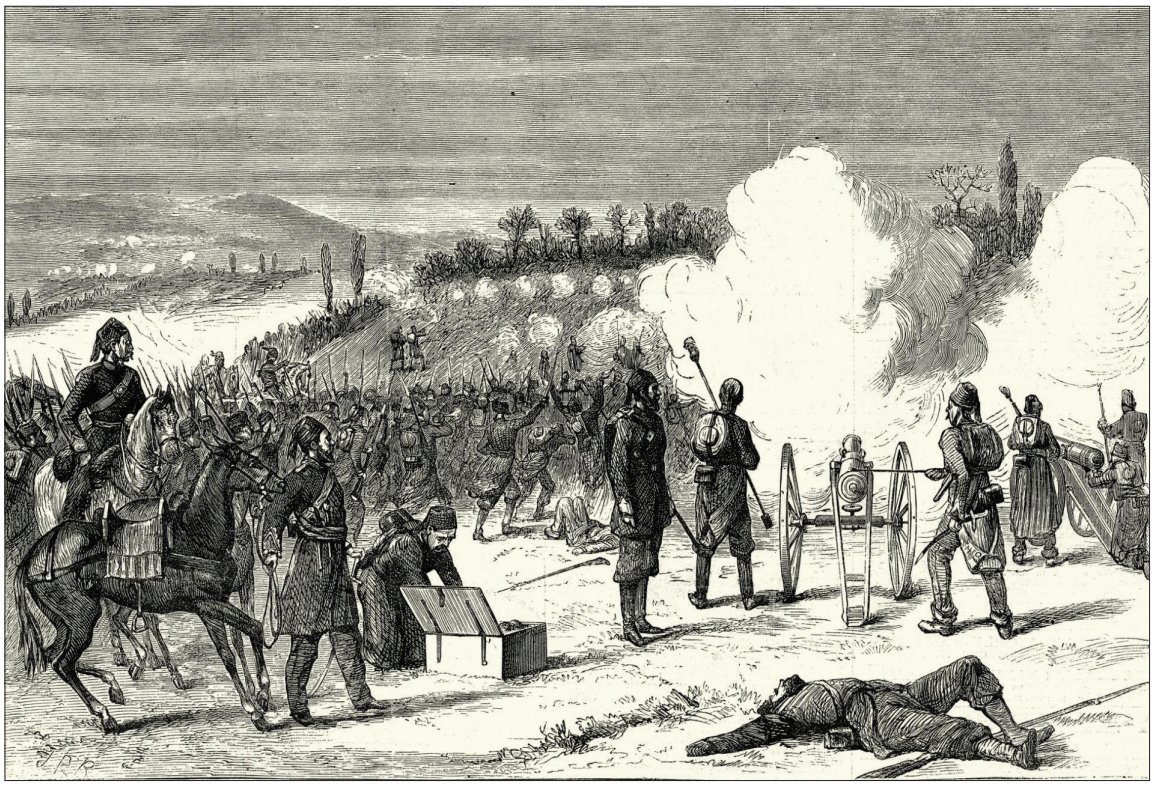
Повезивање са црногорском војском донело је организованије командовање и могућност извођења већих операција. Устаничке снаге укључиване су у батаљоне и заједничке походе, у којима су њихово познавање терена и искуство из дотадашњих борби били нарочито корисни.

Међутим, устанак је тиме постао зависнији од црногорске државне политике. О правцима напада и обиму ратних операција више нису одлучивале само устаничке вође.

Књаз Никола морао је да води рачуна о снази своје војске, безбедности Црне Горе и односима са великим силама. Зато се тежње устаника и могућности црногорске државе нису увек подударале.

Херцеговачки устаници дали су значајан допринос операцијама црногорске војске на северном ратишту. Победа на Вучјем Долу у јулу 1876. године била је један од најважнијих успеха заједничке борбе. Она је ослабила османске снаге у Херцеговини и подигла уверење да је ослобођење могуће.

Устанички одреди учествовали су у борбама, надзирали комуникације, ометали снабдевање османских посада и угрожавали њихово кретање између утврђених места. Посебно важни били су путеви који су повезивали Требиње, Билећу, Гацко и Никшић. Ипак, војне победе нису довеле до ослобођења целе Херцеговине. Османска војска задржала је важна утврђења, а ширење црногорских операција ограничавали су и дипломатски услови. Аустроугарска се противила проширењу Црне Горе које би угрозило њене интересе у суседним покрајинама.

Османска војска напада на положаје херцеговачких устаника

Крајем 1876. године наступило је затишје. Србија је, после тешких пораза, прихватила примирје, а борбе на црногорско-херцеговачком ратишту изгубиле су ранији интензитет. Устаници су задржали оружје и своју организацију, али су очекивали даљи развој рата и дипломатских преговора.

Исцрпљеност становништва и наставак борбе 1877. године

Почетак 1877. године затекао је Херцеговину исцрпљену дуготрајним ратовањем. Разорена насеља, прекинуте привредне везе и недостатак хране погађали су становништво. Болести су додатно погоршавале прилике, а велики број породица налазио се у избеглиштву. Црна Гора је била важно уточиште избеглица, али је њихово издржавање представљало тежак терет за државу са ограниченим средствима. Помоћ добротвора и одбора остала је неопходна, нарочито за породице које су изгубиле домове и стоку.

У. Предић, *Херцеговачки бегунци*

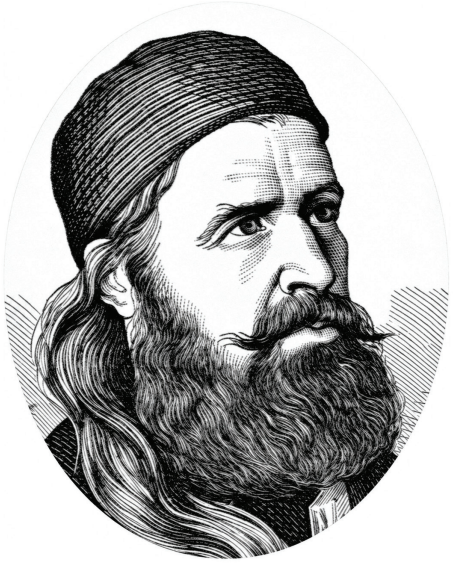
Упркос оскудици, устаничке чете нису потпуно обуставиле деловање. Изводиле су мање нападе и ометале османске комуникације. Ипак, њихова главна војна улога све више је била везана за заједничке операције са Црном Гором.

После неуспеха мировних преговора и почетка руско-турског рата у априлу 1877. године, борба је ушла у нову фазу. Османске власти настојале су да снабдеју своја упоришта и војним притиском сломе Црну Гору. Херцеговачки устаници учествовали су у супротстављању тим покушајима, нарочито на правцима према Никшићу и кроз кланац Дугу.

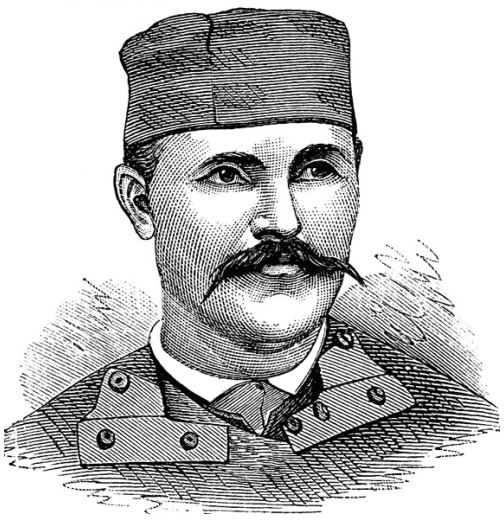
Херцеговачки одреди у борби за Никшић

Заузимање Никшића било је важно и за херцеговачке устанике: уклањало је османско упориште које је надзирало околне области и отежавало везе са Црном Гором. Устанички одреди учествовали су у блокади града и борбама против снага које су покушавале да

му доведу појачање и намирнице. Међу истакнутим вођама били су гатачки поп-војвода Богдан Зимоњић и пивски војвода Лазар Сочица. Њихове снаге деловале су на прилазима из Херцеговине, док је црногорска команда руководила ширим операцијама.

Богдан Зимоњић (1813–1909) био је православни свештеник и војвода. Рођен је у селу Гарево код Гацка, у свештеничкој породици. Због сукоба са османским властима и веза са Црном Гором више пута је хапшен, а његова кућа била је спаљена. У рату 1862. учествовао је на страни Црне Горе. После разлаза Луке Вукаловића са кнезом Николом постао је ослонац црногорске политике у Херцеговини. За црногорског сенатора именован је 1864. године и настанио се у Грахову. Током устанка и ратова 1875–1878. учествовао је у бројним борбама, међу којима су биле битке на Муратовици и Вучјем Долу и борбе за Никшић. У раздобљу 1877–1878. био је члан Главног штаба црногорске војске. После аустроугарске окупације постављен је за кајмакама у Гацку, али се убрзо повукао, незадовољан аграрном политиком нових власти. Пензионисан је почетком 1879. године. Остатак живота провео је у Пустом Пољу код Гацка, где је и преминуо.

Лазар Сочица (1838–1910), пивски војвода и један од истакнутих вођа Херцеговачког устанка, рођен је у Плужинама. Писменост је стекао у Пивском манастиру, а потом се бавио трговином и израстао у једног од најутицајнијих пивских главара. Одржавао је везе са Црном Гором и учествовао у борби против османске власти. Током устанка 1875–1878. предводио је пивске устанике и сарађивао са Пеком Павловићем и Богданом Зимоњићем. Истакао се у борбама на Црној Ријеци, Муратовици и у Дуги. После припајања Пиве Црној Гори 1878. остао је значајна војна и политичка личност, са чином бригадира. Преминуо је 1910. године.

Пад Никшића у септембру 1877. олакшао је заједничке операције. Уследило је заузимање других упоришта и области, међу њима Билеће. Ипак, војно запосједање није одређивало будућу државну припадност целокупне Херцеговине.

После јесењих успеха 1877. године црногорска војска није наставила продирање кроз целу Херцеговину. Њено тежиште померало се према другим ратним циљевима, док је интензитет самосталних устаничких акција опадао.

Устаници су и даље очекивали ослобођење и уједињење са Црном Гором. Крајем 1877. њихова будућност све више је зависила од исхода рата и предстојећих мировних преговора. Аустроугарско противљење црногорском ширењу у Херцеговини остало је важна препрека.

ОД ЈЕДРЕНА ДО САН СТЕФАНА

Победе Русије и њених савезника приморале су Османско царство да прихвати преговоре о миру. После примирја закљученог у Једрену 31. јануара 1878. године, требало је одредити нове границе и политички положај балканских земаља.

За Србију и Црну Гору наступио је период великих очекивања, али и неизвесности. Обе кнежевине желеле су да војне успехе претворе у трајне државне добитке. Међутим, одлуке нису зависиле само од њихових захтева и положаја њихових војски. Русија је, као главна победничка сила, водила преговоре према сопственим интересима, док су остале велике силе настојале да ограниче последице њене победе.

Србија је очекивала признање независности и проширење које би обухватило ослобођене области. Црна Гора тражила је признање своје независности, задржавање ратних тековина и додатно територијално проширење. Посебно јој је било важно да обезбеди излаз на море.

Већ приликом закључења примирја показало се да српски захтеви нису довољно прецизно обезбеђени. Помињање исправке граница није давало јасан одговор на питање које ће области припасти Србији. Зато су кнез Милан Обреновић и министар иностраних дела Јован Ристић појачали дипломатску активност.

Какве је границе тражила Србија

Српски захтеви били су шири од територије коју је војска успела да ослободи. Обухватали су област целокупног Косовског вилајета, једне од највећих османских европских провинција. Подсетимо се да је вилајет био велика османска управна област, подељена на санџаке. Санџаци су се делили на мање управне јединице, казе. Пошто се расправљало о територијама које су још припадале Османском царству, у дипломатским захтевима често су употребљавани ови називи.

Српска влада образлагала је своје територијалне захтеве историјским везама, националним саставом становништва, потребом за повољнијим границама и жртвама поднетим у рату. Посебно је наглашавано право да се задрже крајеви које је ослободила српска војска.

Косовски вилајет основан је почетком 1877. године, током Велике источне кризе, са седиштем у Приштини. Обухватао је стратешки важно подручје између Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине. У његов састав ушли су Призренски, Скопски, Новопазарски, Нишки и Пиротски санџак, а поново је образован и Приштински санџак. Током исте године прикључен му је Дебарски санџак, па је вилајет обухватао седам санџака и 37 каза, на површини од око 32.000 km². После српско-турског рата 1877–1878. и разграничења спроведеног на основу одлука Берлинског конгреса, Србији је припала приближно трећина његове првобитне територије. Косовски вилајет тада је постао крајња северозападна османска провинција у Европи, а његово административно устројство наставило је да се мења.

Ниш је имао највећи значај. Његово ослобођење било је један од главних ратних успеха, а положај града чинио га је важним за безбедност и будући развој Србије. Српски државни врх био је одлучан да спречи решење којим би Ниш остао изван српске државе.

Максимални захтеви служили су као полазиште у преговорима. Ипак, кнез и влада морали су да процењују шта се може остварити у условима противљења Османског царства и сукоба интереса великих сила.

Српски изасланици пред руским преговарачима

Српске интересе код руске Врховне команде и мировних преговарача заступали су пуковник Ђорђе Катарџи и пуковник, односно генерал Милојко Лешјанин. У Петрограду је деловао специјални изасланик Милосав Протић, настојећи да добије подршку руских државника. Лешјанин је, поред војног искуства, познавао географске прилике области о којима се преговарало. Његов задатак био је да објасни оправданост српских захтева и значај ослобођених крајева.

Генерал Милојко Лешјанин

Милосав Протић, српски правник, судија и дипломата. Рођен је почетком 1829. године. После Правничког одсека Лицеја наставио је школовање као државни питомац у Русији, где је 1853. завршио правне науке на Московском универзитету. Службовао је у Министарству иностраних дела, а потом у Апелационом и Касационом суду. Близак Јовану Ристићу и либералним политичким круговима, током седамдесетих година XIX века обављао је поверљиве мисије у Русији, настојећи да обезбеди подршку српској политици. После стицања независности Србије постављен је за њеног првог изванредног посланика и опуномоћеног министра у Петрограду. Његови акредитиви предати су цару посредством канцелара Горчакова 2. маја 1879, а император Александар II лично га је примио 23. јуна у Царском Селу. На посланичкој дужности остао је до 1881. године, када га је наследио Ђура Хорватовић.

Српско руководство настојало је да добије јасна обећања од руске стране, али је често наилазило на неодређене одговоре. Војни команданти упућивали су га на дипломате, док су дипломате наглашавале сложеност односа са другим великим силама.

Руски дипломата гроф Николај Павлович Игњатијев имао је важну улогу у изради мировног уговора. Српски представници покушавали су да утичу на његове предлоге, али нису равноправно учествовали у одлучивању. Србија је била савезник у рату, али није била потписница руско-османског мировног споразума. Ова околност показивала је разлику између војног савезништва и дипломатске моћи. Допринос ратној победи није сам по себи обезбеђивао испуњење свих захтева мањих савезничких држава.

Гроф Николај Павлович Игњатијев

Црногорски захтеви и питање независности

Црногорске интересе код руске Врховне команде заступао је војвода Станко Радоњић. Књаз Никола очекивао је да Русија подржи широко територијално проширење Црне Горе. Почетна основа за одређивање граница могло је бити начело *uti possidetis*, односно задржавање територије коју је војска држала на крају борби. Међутим, књаз није желео да се црногорски добици ограниче само на непосредне ратне тековине.

Захтеви су обухватали шире области Херцеговине, крајеве према Лиму и североистоку, као и просторе око Скадарског језера и на приморју. Књаз је сматрао да је Црној Гори неопходна већа територија како би добила довољно привредних средстава за самосталан државни живот.

Посебно је инсистирао на начину на који ће бити формулисано признање независности. Србија је још имала положај аутономне кнежевине под султановом врховном влашћу, док је Црна Гора фактички самостално управљала својим унутрашњим пословима, сматрао је црногорски суверен. Стога је тражио да се независност Црне Горе представи као признање постојећег стања.

Фактичка независност означава стварну самосталност једне државе. Међународно признање значи да ту самосталност прихватају друге државе и да је она потврђена у међународним односима. За Црну Гору било је важно да Османско царство изричито прихвати њен независан положај.

Санстефански мировни споразум

Прелиминарни мировни уговор између Русије и Османског царства потписан је 3. марта 1878. године у Сан Стефану, месту у близини Цариграда. Прелиминарни уговор утврђивао је основне услове мира, али су његове одредбе постале предмет даљих међународних преговора и ревизије.

Здање у којем је потписан Санстефански мировни уговор

Санстефански мир предвиђао је признање независности Србије, Црне Горе и Румуније, територијална проширења и стварање велике аутономне Бугарске. За Русију су били важни и територијални добици и ратна накнада коју је требало да плати Османско царство. Иако је споразум закључен између две државе, његове последице захватале су велики део Балканског полуострва.

Због тога су друге велике силе оспоравале право Русије да сама одреди нови поредак у том делу Европе.

Потписивање мировног уговора у Сан Стефану

Велика Бугарска и Србија

Средишње место у Санстефанском уговору имала је Бугарска. Предвиђено је стварање простране аутономне кнежевине која би обухватила највећи део данашње Бугарске, велики део Македоније и делове Тракије, са излазом на Егејско море. Овај пројекат познат је као Велика Бугарска. Она би формално остала под султановом врховном влашћу и плаћала данак, али би имала сопствену управу и војску. Дакле, није била предвиђена као потпуно независна држава. Русија је очекивала да преко нове бугарске кнежевине учврсти свој положај на Балкану. Уређење њених установа и привремено присуство руске војске давали су Русији велики утицај.

Предложене границе обухватале су области са различитим националним, верским и политичким опредељењима. Зато су изазивале противљење суседних народа и држава. За Србију је нарочито било спорно укључивање Пирота и Врања у будућу Бугарску, иако их је ослободила и држала српска војска. Српско руководство страховало је и од дугорочних последица таквог решења. Велика Бугарска ограничавала би могућности српског ширења према југу и постала снажан супарник у областима на које су се односили српски национални циљеви.

Новопазарски санџак званично је формиран 1851. године, у склопу спровођења танзиматских реформи у Босанском ејалету. Од 1865. припадао је Босанском вилајету, а његово управно седиште налазило се у Сјеници. Почетком 1877. прикључен је новооснованом Косовском вилајету. Тада је обухватао десет каза: Сјеницу, Нови Пазар, Митровицу, Нову Варош, Пљевља, Пријепоље, Бијело Поље, Трговиште са Рожајем, Беране и Колашин. За Османско царство имао је велики стратешки значај, јер је повезивао Босну и Херцеговину са осталим османским областима и раздвајао Србију и Црну Гору. После Берлинског конгреса и разграничења, Србији је припојено петнаест села из Новопазарске казе.

Трећим чланом Санстефанског уговора Кнежевини Србији је призната независност и одређено територијално проширење. У њен састав требало је да уђу Ниш, Лесковац, Прокупље и Куршумлија, као и поједине области на југозападу. Предложено проширење захватало је долину Лаба и делове области према Новом Пазару и Косовској Митровици, али без самих ових градова. На тај начин Србија је добијала и територије које њена војска није трајно обезбедила током рата. Истовремено, изван предвиђених српских граница остали су Пирот, Врање, Трн и Кула. Због тога српска влада није могла бити задовољна уговором, упркос признању независности.

Постојала је и озбиљна неизвесност у погледу остваривости југозападног проширења. Аустроугарска се противила српском напредовању према Новопазарском санџаку и саобраћајним правцима које је сматрала важним за своје интересе. Србија се тако нашла у положају да јој се оспорава део ослобођених крајева, а уместо њих нуди проширење чије је прихватање зависило од противљења друге велике силе.

Одредбе о Црној Гори

Прва два члана Санстефанског уговора односила су се на границе и независност Црне Горе. Османско царство изричито је признало њен независан положај, а предвиђено је и веома велико територијално проширење.

Нове границе захватале су области у Херцеговини, просторе према Пиви, Тари и Лиму, као и крајеве на североистоку и југоистоку. Црној Гори требало је да припадну Никшић, Гацко, Спуж, Подгорица, Жабљак Црнојевића и Бар, као и области Плава и Гусиња. Предвиђени излазак на море и добијање плоднијих крајева знатно би променили привредни и безбедносни положај земље. Црна Гора више не би била ограничена на своје дотадашње планинско језгро, већ би располагала већим бројем градова, обрадивим земљиштем и важним путевима.

Због тога је санстефанско решење за Црну Гору било повољније него за Србију. Ипак, ни њени захтеви нису били у потпуности испуњени, а спровођење предложених граница није било обезбеђено. Аустроугарска је нарочито оспоравала ширину црногорских добитака и њен положај на Јадрану. Беч је страховао да би јачање Црне Горе, ослоњене на Русију, угрозило аустроугарски утицај у западном делу Балкана.

Санстефански мир, потписан 3. марта 1878. године, није предвидео остварење устаничког захтева за уједињењем Босне са Србијом. Поједине херцеговачке области биле су обухваћене предвиђеним проширењем Црне Горе. За Босну и Херцеговину предвиђено је спровођење реформских предлога изнетих на Цариградској конференцији, уз измене које би биле договорене између Османског царства, Русије и Аустроугарске.

Границе балканских држава и Русије према Санстефанском мировном уговору

Предвиђене мере односиле су се и на положај становништва исцрпљеног ратом: заостали порези требало је да буду опроштени, а приходи прикупљани у почетном раздобљу употребљени за локалне потребе, помоћ избеглицама и обнову разорених насеља. Такво решење отварало је могућност шире унутрашње самоуправе. Устаничке тежње ка уједињењу са Србијом нису остварене, а спровођење реформи зависило је од договора сила чији су интереси били различити. Међутим, предвиђене реформе нису успеле да постану основа трајног уређења покрајина. Противљење великих сила Санстефанском уговору отворило је нове преговоре о босанско-херцеговачком питању.

Незадовољство миром у Сан Стефану

Санстефански мировни уговор изазвао је незадовољство кнеза Милана и српске владе. Признање независности било је велики успех, али су одредбе којима су Пирот и Врање били намењени Бугарској угрожавале важан део резултата рата. Српско руководство сматрало је да приликом одређивања граница нису довољно уважени војни допринос Србије, поднете жртве и опредељење становништва. Нарочито је било тешко прихватити да градови које је ослободила српска војска треба да припадну другој држави. Повлачење српске војске из спорних области пре коначног решења ослабило би положај Србије у

Британска краљица Викторија I

Цар Франц Јозеф I

даљим преговорима. Зато је очување ратних тековина постало средишњи задатак њене дипломатије.

Најодлучније противљење Санстефанском миру долазило је из Велике Британије и Аустроугарске. Обе силе сматрале су да уговор претерано јача Русију и нарушава равнотежу снага. Велика Британија страховала је од руског приближавања мореузима и источном Средоземљу. Стварање велике бугарске кнежевине под руским утицајем посматрала је као опасност за сопствене интересе.

Аустроугарска је оспоравала руску превласт на Балкану, али је истовремено настојала да обезбеди сопствено ширење у Босни и Херцеговини и утицај у Новопазарском санџаку. Противила се решењима која би омогућила непосредно територијално повезивање Србије и Црне Горе.

Под притиском других сила Русија је прихватила да се одредбе уговора размотре на међународном конгресу. За Србију је то отварало прилику да исправи неповољне границе. За Црну Гору значило је опасност да буде умањено већ предвиђено проширење.

Санстефански мир потврдио је пораз Османског царства, али није успоставио коначан поредак на Балкану. Србија је тражила измену неповољних територијалних одредаба, а Црна Гора очување што већег дела предложених добитака. Оба питања прешла су у нову фазу дипломатских преговора.

ДИПЛОМАТСКА БОРБА И ПРИПРЕМЕ ЗА МЕЂУНАРОДНИ КОНГРЕС

У пролеће 1878. године преговори великих сила о ревизији Санстефанског мира створили су прилику да Србија и Црна Гора поново изнесу своје захтеве. Њихове границе разматране су заједно са будућношћу Бугарске, Босне и Херцеговине и преосталих османских територија на Балкану. За две српске кнежевине наступио је период интензивне дипломатске активности. Требало је обезбедити признање независности и што повољније границе, а истовремено избећи увлачење у сукоб великих сила.

Руска победа под притиском великих сила

Русија је после победе над Османским царством располагала снажним војним положајем, али није могла да занемари опасност од сукоба са другим великим силама. Рат је захтевао велика средства и исцрпео војску, док су Велика Британија и Аустроугарска показивале одлучност да спрече руску превласт на Балкану. Руски државници зато су настојали да постигну споразум којим би сачували најважније добитке и избегли нови рат. Канцелар Александар Михајлович Горчаков давао је предност дипломатском решавању кризе. Преговори са другим силама подразумевали су и могућност уступака.

За Србију је било посебно важно питање на чији ће рачун ти уступци бити учињени. Српско руководство страховало је да ће Русија, штитећи сопствене интересе и будућу бугарску кнежевину, попустити управо у питању српских граница. Милосав Протић, који је заступао српске интересе у Петрограду, покушавао је да добије јасна обећања. Међутим, руски званичници нису пружали довољно одређену подршку за припајање Пирота и других спорних области Србији. Истовремено су указивали на неопходност споразумевања са Аустроугарском. Такви одговори показивали су да руска подршка има границе. Србија је морала да тражи начин да своје захтеве обезбеди и непосредним преговорима са Бечом.

Борба Србије за очување ратних тековина

Један од најважнијих српских задатака био је да се до коначне одлуке очува присуство војске и привремене управе у спорним областима. Посебан значај имали су Пирот и Врање, које је ослободила српска војска, али су Санстефанским уговором били намењени Бугарској. Српско руководство настојало је да одложи повлачење трупа. Сматрало је да би напуштање ових крајева пре међународне одлуке ослабило српске захтеве и олакшало успостављање друге управе. У преговорима се позивало на очување постојећег стања, односно распореда војске достигнутог током рата. Такав распоред није представљао коначну границу, али је био важан ослонац дипломатске борбе.

Кнез Милан Обреновић настојао је да од руских војних старешина добије сагласност да српске снаге остану на положајима до разграничења и предаје области које је Србија требало да добије. Ипак, договори са појединим руским представницима нису уклањали све тешкоће. Руски војни и цивилни органи повремено су захтевали промену управе у областима предвиђеним за Бугарску. Због тога је питање будућих граница имало непосредне последице на терену. Није се расправљало само о линијама на карти, већ и о томе ко управља градовима, прикупља приходе, одржава ред и располаже војним положајима.

Српска влада тежила је да своје захтеве поткрепи подацима о становништву, историјским везама и географским приликама. Прикупљане су петиције, изјаве и друга обавештења из ослобођених крајева. Представници становништва појединих области тражили су прикључење Србији, позивајући се на језик, обичаје, верске и историјске везе. Српска дипломатија користила је ове изјаве као доказ да њени захтеви имају подршку у самим спорним крајевима. Истовремено су деловали и заговорници прикључења Бугарској. Спорови су били нарочито изражени у Пироту и његовој околини, где су се преплитали национални, црквени и политички интереси.

У организовању ове акције значајну улогу имао је Милош С. Милојевић, истакнути национални радник и предводник добровољачких одреда у ратовима за ослобођење и независност (1876–1878). Српска влада упутила га је у новоослобођене крајеве да се супротстави деловању заговорника прикључења Бугарској. Од маја до јула 1878. обилазио је Врање, Пирот, Лесковац, Трн и друга места, организујући потписивање петиција за останак подручја под српском управом у саставу Србије. Преко мреже повереника подстицао је слање молби за уједињење са Србијом и из Старе Србије и Македоније. Тако су британском вицеконзулу Лајонелу Маршалу у Врању предате и представке Срба из Гњилана, Приштине и Скопља. Милојевић је захтевао да се молбе не објављују у новинама, како потписници и њихови преносиоци не би били изложени одмазди османских власти.

Милош С. Милојевић (1840–1897), професор и истакнути национални радник. Рођен је у Црној Бари у Мачви. Завршио је Правно одељење београдског Лицеја, а потом студирао словенску филологију, историју и књижевност у Кијеву и Москви. По повратку у Србију најпре је службовао у судовима, а затим се посветио просветном раду. Као члан Одбора за српске школе и учитеље и управник Другог одељења Београдске богословије организовао је школовање младића из неослобођених крајева и развијао просветну делатност у Старој Србији и Македонији. Прикупљао је народне песме и обичаје и објављивао путописе и историјске списе. У српско-турским ратовима 1876–1878. организовао је и предводио добровољце, а уочи Берлинског конгреса прикупљао петиције за присаједињење Србији. Био је посланик у Народној скупштини, професор и директор гимназије у Лесковцу, а каријеру је завршио као управник и професор школа Друштва Светог Саве. Добровољце је поново повео у српско-бугарском рату 1885. године. Пензионисан је 1893, а преминуо у Београду 1897. године.

Приликом образлагања граница употребљавани су етнографски подаци, односно подаци о становништву, његовом језику, обичајима и националном опредељењу. Међутим, различите стране нису увек једнако тумачиле исте податке. Зато су карте, статистике

и петиције постале важна средства дипломатског надметања. Српско руководство наглашавало је и потребу за природним границама. Под тим су подразумеване границе које прате реке, планинске венце и друге јасно уочљиве облике земљишта. Таква граница сматрана је повољнијом за одбрану, управљање и саобраћај.

Петиције су слали и Срби из области које српска војска није ослободила или које је морала да напусти. Њихови прваци настојали су да се о будућности Старе Србије расправља у оквиру дипломатског решавања Велике источне кризе. Позивали су се на везе са Србијом, али и на потребу да се обезбеде живот, имовина и верска права становништва.

У Београду је још од почетка 1877. године деловао Одбор за ослобођење Старе Србије и Македоније, под председништвом архимандрита Саве Дечанца. Одбор је одржавао везе са народним првацима, прикупљао представке и настојао да њихове захтеве пренесе српском кнезу, руском цару и представницима великих сила. После Санстефанског мира, уз подстицај и подршку српске владе, ова делатност је појачана. Представници Срба из приштинског, призренског, ђаковачког, пећког и вучитрнског краја упућивали су молбе учесницима будућег конгреса. Сличне представке стизале су из Гњилана, Скопља и Тетова. Потписи народних првака и печати црквених и општинских установа требало је да потврде да захтеви имају подршку у самим областима о чијој се будућности расправљало.

Сава (Ђорђе) Бараћ Дечанац (1831–1913), био је српски духовник, национални радник и епископ жички. Рођен је у селу Гњежданима код Новог Пазара, а основно образовање стекао је у Манастиру Дечанима, где се и замонашио. Завршио је Београдску богословију и Кијевску духовну академију, а потом постао први ректор Призренске богословије (1871–1873). У српско-турским ратовима 1876–1878. учествовао је као један од заповедника добровољаца из Старе Србије. Током Берлинског конгреса 1878. боравио је у Берлину као представник Срба из Старе Србије, залажући се за њихово ослобођење или добијање аутономије. После рата био је администратор Врањске епархије, а од 1889. епископ жички. Умро је у Чачку 1913; његови посмртни остаци пренети су из Жиче у Дечане 1936. године.

Сава Дечанац стигао је чак до Берлина, где је предао представку немачком канцелару Оту фон Бизмарку. Обраћао се и представницима других великих сила. Основни захтев био је присаједињење Старе Србије матици, Кнежевини Србији. Ако то не би било могуће, тражено је повољније уређење положаја становништва, а као један од предлога истицана је обнова Пећке патријаршије. Она је укинута 1766. године, па је њена обнова требало да обезбеди сопствену српску црквену организацију под османском влашћу. Ипак, молбе нису обезбеђивале учешће у одлучивању нити подршку великих сила. Будуће границе одређиване су према односу војних резултата и међународних интереса, па су многе тежње становништва остале неостварене.

Ото фон Бизмарк

Да би српски захтеви били што убедљивије представљени, требало их је прецизно изложити и приказати на картама. Значајну улогу у том послу имао је потпуковник Јован Драгашевић. Кнез Милан наложио му је да одреди простор на који се односи појам Старе Србије и обележи области које би Србија могла да захтева позивајући се на националне тежње, историјске везе и ратне успехе. Драгашевић је учествовао и у припреми дипломатског мемоара, писаног образложења намењеног предстојећем конгресу.

Дипломатски мемоар је документ у којем се излажу захтеви једне државе и разлози који их поткрепљују. У њему су могли бити обједињени историјски, географски, етнографски, привредни и војни аргументи.

Јован Драгашевић (1836–1915) био је српски официр, војни географ, историчар и књижевник. Рођен је у Пожаревцу, а Артиљеријску школу завршио је 1860. у Београду. Дугогодишњи професор војне школе и један од оснивача српске војне периодике, уређивао је часописе Војин и Ратник. У српско-турским ратовима 1876–1878. служио је у штабу Врховне команде, а на Берлинском конгресу био је стручни сарадник Јована Ристића за војна, географска и територијална питања. Постао је први начелник Историјског одељења Главног ђенералштаба, почасни члан Српске краљевске академије и почасни генерал. Умро је у Нишу 1915. године.

Припрема таквих докумената показивала је да успех више није зависио само од резултата на бојишту. Српски представници морали су да своје захтеве објасне дипломатама великих сила и покажу зашто би њихово прихватање допринело стабилности будућих граница. Истовремено је било неопходно разликовати најшире националне тежње од захтева које је могуће остварити у датим околностима. Како су намере великих сила постајале јасније, српско руководство усредсређивало се на очување најважнијих ратних тековина.

Аустроугарски интереси на Балкану

Аустроугарска је у завршници кризе настојала да учврсти свој положај у западном делу Балканског полуострва. Њен министар спољних послова гроф Ђула Андраши тежио је добијању међународне сагласности за запоседање Босне и Херцеговине и ширењу сфере утицаја на Новопазарски санџак.

Аустроугарска се противила успостављању заједничке границе Србије и Црне Горе. Она би олакшала њихову сарадњу, саобраћај и међусобно помагање, али је Беч у томе видео јачање српског националног покрета и руског утицаја. Новопазарски санџак раздвајао је две кнежевине и налазио се на важним правцима према унутрашњости Балкана, те је због тога био важан за интересе Двојне монархије.

Русија је у појединим предлозима тежила ближем територијалном повезивању Србије и Црне Горе. Ипак, то питање било је део ширих погодби о Босни и Херцеговини, Новопазарском санџаку и границама балканских земаља.

Аустроугарски интереси нису били само територијални и војни. Монархија је настојала да обезбеди трговинске везе и железничке правце према југу, нарочито према Солуну. Србија је својим положајем била важна за остварење тих планова.

Железница је у другој половини XIX века представљала средство привредног развоја, али и политичког утицаја. Повезивала је тржишта, омогућавала бржи превоз робе и војске и усмеравала трговину према одређеним државама и пристаништима. Зато је Беч повезивао подршку српском територијалном проширењу са питањима железнице и будућих трговинских односа. Србија је морала да процени како да добије неопходну дипломатску помоћ, а истовремено сачува што већу самосталност.

Преко Беча до Берлина

Кнез Милан Обреновић и Јован Ристић нису одмах одустали од покушаја да српске захтеве обезбеде руском подршком. Настављали су контакте са Петроградом и настојали да избегну отворени сукоб са ратним савезником. Ипак, постајало је све јасније да Русија није спремна да довољно одлучно подржи српске захтеве у спорним областима. Истовремено је Аустроугарска наговештавала да би могла помоћи Србији да добије Пирот и Врање.

Српски дипломатски представник у Бечу Коста Цукић имао је важну улогу у испитивању аустроугарских намера и преношењу порука између двеју влада. Преко њега су кнез и Ристић добијали обавештења о условима могућег споразума. Аустроугарска је била спремна да подржи српско проширење према југоистоку, али се противила ширењу према Новом Пазару и Косовској Митровици. Тако је Србију усмеравала према областима које је српска војска ослободила, а удаљавала је од простора који је сматрала важним за сопствену политику. За Србију је та понуда отварала могућност да сачува значајан део ратних добитака. Међутим, подразумевала је одустајање од појединих захтева и прихватање разговора о привредним обавезама.

Коста Цукић (1826–1879) био је српски економиста, професор, министар и дипломата. Рођен је у Карановцу, данашњем Краљеву, а докторирао је у Хајделбергу. Предавао је народну економију на београдском Лицеју и написао Државну економију, пионирско дело српске економске науке. Као министар финансија и просвете у време кнеза Михаила допринео је уређењу државних финансија, развоју школства и припремама за ковање српског новца. Од 1869. био је дипломатски агент Србије у Букурешту, а од 1874. у Бечу. Током Велике источне кризе учествовао је у дипломатским припремама за Берлински конгрес и преговорима о трговинском уговору са Аустроугарском. Умро је у Бечу 1879. године.

Приближавање Бечу у овом тренутку било је пре свега покушај да се обезбеди повољнији исход предстојећег конгреса. Оно није значило да су сви односи са Русијом прекинути или да су сва питања будуће српске спољне политике већ била решена.

Током маја 1878. године аустроугарске понуде постале су одређеније. Србија је требало да одустане од захтева према Новом Пазару, док би Беч подржао њено проширење у правцу Пирота, Врања и других спорних области на југоистоку. Поред тога, требало је разговарати о изградњи железнице кроз Србију и закључењу трговинског споразума са Монархијом.

Кнез и влада сматрали су да понуду треба размотрити, јер је најважнији непосредни задатак био да се војне победе претворе у признато територијално проширење. Без подршке неке велике силе Србија је тешко могла да измени решење мировног уговора из Сан Стефана. Истовремено су настојали да покажу да Србија води сопствену политику. Кнез Милан уверавао је аустроугарске представнике да му је стало до добросуседских односа и да српске интересе жели да усклади са могућношћу споразумевања са Монархијом.

Почетком јуна створена је основа за непосредне разговоре Јована Ристића са Андрашијем. Пре одласка у Берлин било је потребно утврдити на какву подршку Србија може да рачуна и какве ће се обавезе од ње очекивати.

Црна Гора пред опасношћу умањења добитака

Док је Србија настојала да измени неповољне одредбе Санстефанског уговора, Црна Гора покушавала је да сачува што већи део предвиђеног проширења. Књаз Никола ослањао се првенствено на Русију. Сматрао је да руска победа и савезничке везе пружају основу за подршку црногорским захтевима. Ипак, знао је да ће на међународном конгресу одлучивати и силе које нису наклоњене широком црногорском проширењу.

Аустроугарска је настојала да ограничи црногорске добитке према Лиму и на приморју. Посебно је страховала да би црногорски излаз на Јадран могао да ојача руски утицај у том делу Средоземља. Књаз Никола је зато руском цару Александру II упућивао поруке у којима је наглашавао да Црна Гора мора добити територију довољну за самосталан

опстанак. Питање граница представљао је као питање будућности државе, њене привреде и безбедности.

У средишту црногорских настојања налазио се Бар. Књаз је био одлучан да сачува град и излаз на море. Без сопственог пристаништа Црна Гора би и даље у великој мери зависила од суседних држава приликом трговине и снабдевања. Тако су се црногорски захтеви постепено усредсређивали на очување најважнијих добитака, иако се није одустајало од ширих територијалних очекивања.

Споразумевање великих сила и сазивање конгреса

Током пролећа 1878. године вођени су преговори између великих сила о изменама Санстефанског уговора. Велика Британија и Аустроугарска настојале су да ограниче простор и политички значај будуће Бугарске, док је Русија покушавала да сачува што више резултата рата. Најважнији договори постигнути су непосредно пре сазивања конгреса.

Лорд Роберт Артур Солзбери

Гроф Петар Андрејевич Шувалов

Велика Британија и Русија склопиле су 30. маја 1878. тајни споразум, који су утаначили британски министар иностраних послова лорд Роберт Артур Солзбери и руски амбасадор у Лондону гроф Петар Андрејевич Шувалов. Русија је прихватила знатно смањење санстефанске Бугарске и њену поделу на две области, раздвојене планином Балкан. Северно од ње требало је образовати аутономну кнежевину, док би јужна област добила управну аутономију, уз снажнију власт султана. Бугарска је требало да остане без излаза на Егејско море, а највећи део Македоније изван њених граница. Велика Британија је, заузврат, прихватила да не спречава враћање јужне Бесарабије Русији и њено задржавање Карса, Ардахана и Батума.

Следио је британско-османски споразум од 4. јуна 1878, познат као Кипарска конвенција. Велика Британија обавезала се да оружјем помогне султану у одбрани његових азијских поседа у случају новог руског напада, под условима предвиђеним конвенцијом. Султан је обећао реформе ради побољшања положаја становништва тих области и пристао да Британија запоседне Кипар и преузме управу над острвом. Кипар је формално остао под његовим суверенитетом, али је Британија добила важно упориште у источном Средоземљу.

Велика Британија и Аустроугарска усагласиле су заједнички наступ 6. јуна 1878. године. Договориле су се да захтевају ограничење Бугарске, очување султанове политичке и војне власти јужно од планине Балкан и скраћење руске окупације. Британија је обећала подршку аустроугарским предлозима за Босну, чиме је олакшала остварење намере Беча да окупира Босну и Херцеговину. Тако су обе силе обезбедиле међусобну подршку у питањима која су сматрале најважнијим.

Немачка је имала важну улогу у припреми међународног састанка. Њен канцелар Ото фон Бизмарк настојао је да посредовањем допринесе споразуму и спречи сукоб који би угрозио односе европских сила. Конгрес је сазван у Берлину, где је почео са радом 13. јуна 1878. године.

Одлука да се конгрес одржи у Берлину значила је да ће санстефанска решења бити подвргнута заједничком разматрању. Међутим, велики део дипломатске борбе вођен је пре почетка заседања. Претходни договори, обећања и услови снажно су утицали на могући исход. За мале балканске државе било је зато важно да њихови захтеви добију подршку пре него што представници великих сила седну за преговарачки сто.

БЕРЛИНСКИ КОНГРЕС И ЊЕГОВЕ ОДЛУКЕ

Берлински конгрес одржан је од 13. јуна до 13. јула 1878. године. Његов главни задатак био је да преиспита Санстефански мир и утврди међународно прихватљив поредак после руско-турског рата. Одлуке су обухватале границе и политички положај балканских земаља, али и друга питања односа Русије и Османског царства. На конгресу су учествовали представници Немачке, Аустроугарске, Велике Британије, Русије, Француске, Италије и Османског царства. Председавао је немачки канцелар Ото фон Бизмарк.

Бенџамин Дизраели

Међу најзначајнијим учесницима били су аустроугарски министар спољних послова Ђула Андраши, британски председник владе Бенџамин Дизраели, лорд Биконсфилд, и министар спољних послова Роберт Артур Солзбери, као и руски представници Александар Михајлович Горчаков и Петар Андрејевич Шувалов.

Србија, Црна Гора и Румунија нису имале положај равноправних учесница које одлучују о садржини уговора. Њихови представници настојали су да утичу на рад конгреса разговорима са делегацијама великих сила, предајом мемоара и тражењем подршке.

Знатан део послова обављан је на састанцима изван званичних седница. На седницама су потом разматрани и потврђивани предлози о којима се претходно преговарало. Зато је успех зависио и од ранијих споразума великих сила и од непосредног дипломатског рада током конгреса.

Однос снага и измена Санстефанског мира

Аустроугарска и Велика Британија наступале су са снажних позиција. Обе су желеле да ограниче руски утицај и спрече стварање велике бугарске кнежевине у границама предвиђеним Санстефанским уговором. Русија је настојала да сачува што већи део резултата рата, али је морала да прихвати уступке како би избегла нови сукоб. Њена војна победа није значила да може самостално да одреди будућност Балкана.

Једна од најважнијих промена односила се на Бугарску. Пространа санстефанска кнежевина није успостављена. Северно од Балкана, уз Софијску област, образована је аутономна Кнежевина Бугарска под султановом врховном влашћу. Јужно од Балкана створена је Источна Румелија, област са административном аутономијом, али под непосредном политичком и војном влашћу султана. Македонија је остала у саставу Османског царства.

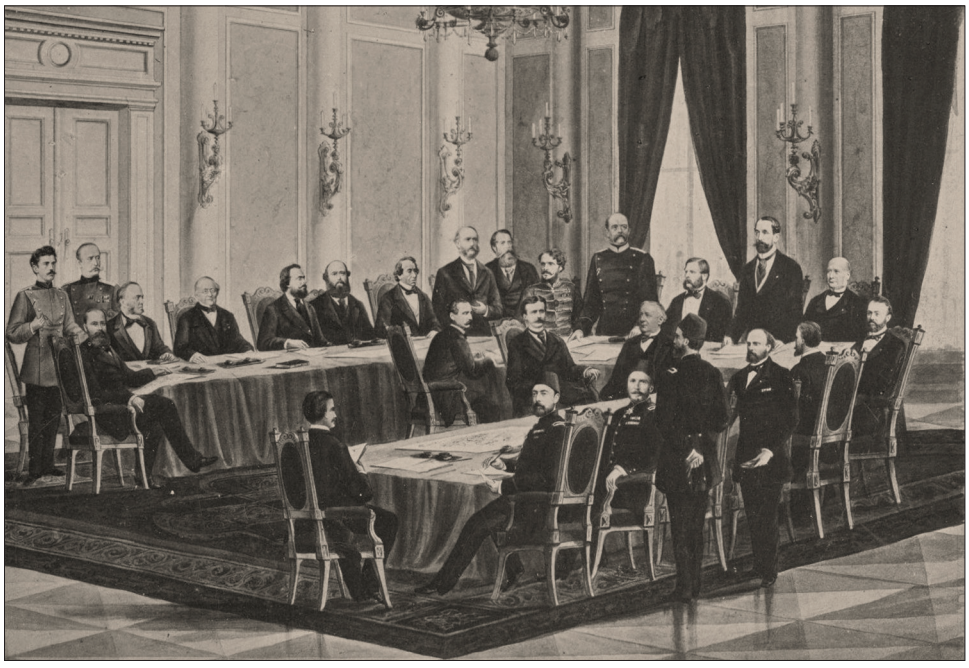
Заседање Берлинског конгреса

Македонија је географски појам присутан на Балканском полуострву још од античког периода. Њене границе мењале су се у складу са политичким приликама. У географској мисли прве половине 19. века била је то област између Шар-планине и развођа Мораве и Вардара на северу, Солунског залива и Бистрице на југу, Месте на истоку и Црног Дрима на западу. Балкански народи су границе Македоније дефинисали на основу својих територијалних претензија. За Србе, њене северне границе су почињале тамо где се завршавала Стара Србија, а Бугари су њен територијални обим дефинисали на основу граница које су биле пројектоване као југозападне међе Велике Бугарске (тзв. Санстефанске Македоније). Грчки погледи су прихватали гледиште европске географске науке.

Овим изменама ограничен је простор будуће бугарске државе и умањен непосредни руски утицај. Истовремено је отворена могућност да Србија добије део области које су у Сан Стефану биле намењене Бугарској.

Ристићева борба за независност и границе

Србију је у Берлину представљао министар иностраних дела Јован Ристић. Његов задатак био је да обезбеди међународно признање независности и што повољније територијално проширење. Најважнији непосредни циљеви били су очување Ниша и задржавање Пирота, Врања и других крајева које је ослободила српска војска. Србија је настојала да добије и поједине друге области према југу и истоку, али је наилазила на противљење великих сила.

Решавање српског питања на седницама Берлинског конгреса

Ристић је располагао картама, мемоарима и подацима којима су образлагани српски захтеви. Позивао се на национални састав становништва, историјске везе, природне границе и успехе српске војске. Посебно је наглашавао да приликом одлучивања треба уважити чињеницу да је Србија ослободила и држала спорне крајеве. Током конгреса одржавао

је везу са кнезом Миланом Обреновићем и владом. Кнез је подржавао његово настојање да се договором са Аустроугарском обезбеде најважнији добици. У влади су, међутим, постојале бојазни да ће прихватање аустроугарских услова створити нову зависност Србије. Ове разлике показивале су тежину избора пред којим се држава налазила. Требало је прихватити одређене обавезе како би се добила подршка за независност и проширење, а истовремено спречити прекомерно ограничавање будуће самосталности.

Питање Србије разматрано је на седници 28. јуна 1878. године. Независност је потом потврђена 34. чланом Берлинског уговора. Тиме је окончан њен дотадашњи положај аутономне кнежевине под султановом врховном влашћу. Србија је постала међународно призната независна држава.

Признање је било повезано са обавезом верске равноправности, утврђеном 35. чланом. Разлика у вероисповести није смела да буде основ за ускраћивање грађанских и политичких права, приступа јавној служби или обављања занимања. Гарантована је и слобода вероисповести. За Србију је то подразумевало уклањање ограничења која су погађала Јевреје, укључујући ограничења настањивања и привредне делатности у унутрашњости земље. Кнез Милан прихватио је начело равноправности вера.

Међународно признање независности представљало је исход дуготрајне борбе започете српским устанцима. Ипак, оно није значило да су истог тренутка нестале све раније привредне и правне обавезе. Поједина питања требало је уредити новим споразумима.

Одређивање граница било је сложеније од признања независности. О њима су расправљале посебне комисије, док су делегације великих сила износиле различите предлоге. На јужном правцу било је спорно докле ће се Србија проширити и да ли ће јој припасти Врање са околином. Ристић је настојао да обезбеди и повољнију границу према Косову, али захтеви за области Лаба, Гњилана и Новог Брда нису прихваћени.

Задржавање Врања било је важно због резултата српског похода и положаја града у долини Јужне Мораве. Његово изостављање значило би губитак једног од најважнијих успеха Другог српско-турског рата. После расправа прихваћено је да Врање припадне Србији.

На источном правцу највише тешкоћа било је око Пирота и Трна. Руски представници настојали су да ове области припадну Бугарској, док је Аустроугарска подржавала српске захтеве. Ристић је користио петиције становништва и друге податке како би поткрепио српски став. Коначно је прихваћено компромисно решење: Пирот је припојен Србији, а Трн је остао изван њених граница и припао Бугарској. Србија није добила ни Кулу, Брезник и друге области у којима се током рата налазила њена војска. Ови преговори показали су да ратни успех има велики значај, али да сам по себи не обезбеђује задржавање сваког ослобођеног места.

Аустроугарска је подршку српским територијалним захтевима повезивала са привредним и саобраћајним обавезама. Посебно је било важно питање изградње железнице кроз Србију и њеног повезивања са аустроугарским и османским пругама. Ристић је настојао

Србија 1878–1912.

да ограничи обавезе које би Србија преузела и сачува њено право да уређује сопствене железничке послове. Међутим, како се рад конгреса приближавао крају, било је све мање простора за одлагање договора.

Конвенција са Аустроугарском потписана је 8. јула 1878. године. Овим договором Србија је преузела обавезе у вези са железничким повезивањем, а отворено је и питање будућег трговинског уговора.

Берлински уговор предвидео је да Србија преузме одговарајући део ранијих османских обавеза које су се односиле на железничке линије на новоприпојеној територији. Железничко питање тако је постало део међународно утврђеног послератног поретка. За Србију је железница пружала могућности привредног развоја и бољег повезивања земље. Истовремено, услови њене изградње и повезивања могли су да ојачају утицај Аустроугарске. Зато је прихватање споразума било праћено расправама о односу државних добитака и преузетих обавеза.

На основу 36. члана Берлинског уговора Кнежевина Србија је стекла и значајно територијално проширење на југу. У њен састав ушли су Нишки санџак у целини, већи део санџака Пирот, као и мањи делови Приштинског и Новопазарског санџака. У оквиру унутрашњег управног уређења Србије, новоослобођени крајеви организовани су у четири округа – Нишки, Пиротски, Врањски и Топлички. Успостављањем управе, судова и полиције, као и постепеним ширењем примене српских закона, започето је њихово укључивање у јединствен државни систем.

Србија је дотадашњу површину од 37.642 квадратна километра увећала за 10.597 квадратних километара, односно за 28,15%. Као независна држава простирала се на 48.239 квадратних километара. Проширење је остварено на рачун Косовског вилајета, чије је припајање српска влада истакла као свој циљ у рату за ослобођење и независност. Иако тај циљ није остварен у целини, Србији је припала приближно трећина његове првобитне територије. Значај овог добитка није се огледао само у померању граница. Србија је добила важна градска средишта, обрадиво земљиште, ново становништво и саобраћајне правце који су отварали могућности за привредни развој и јачање државе.

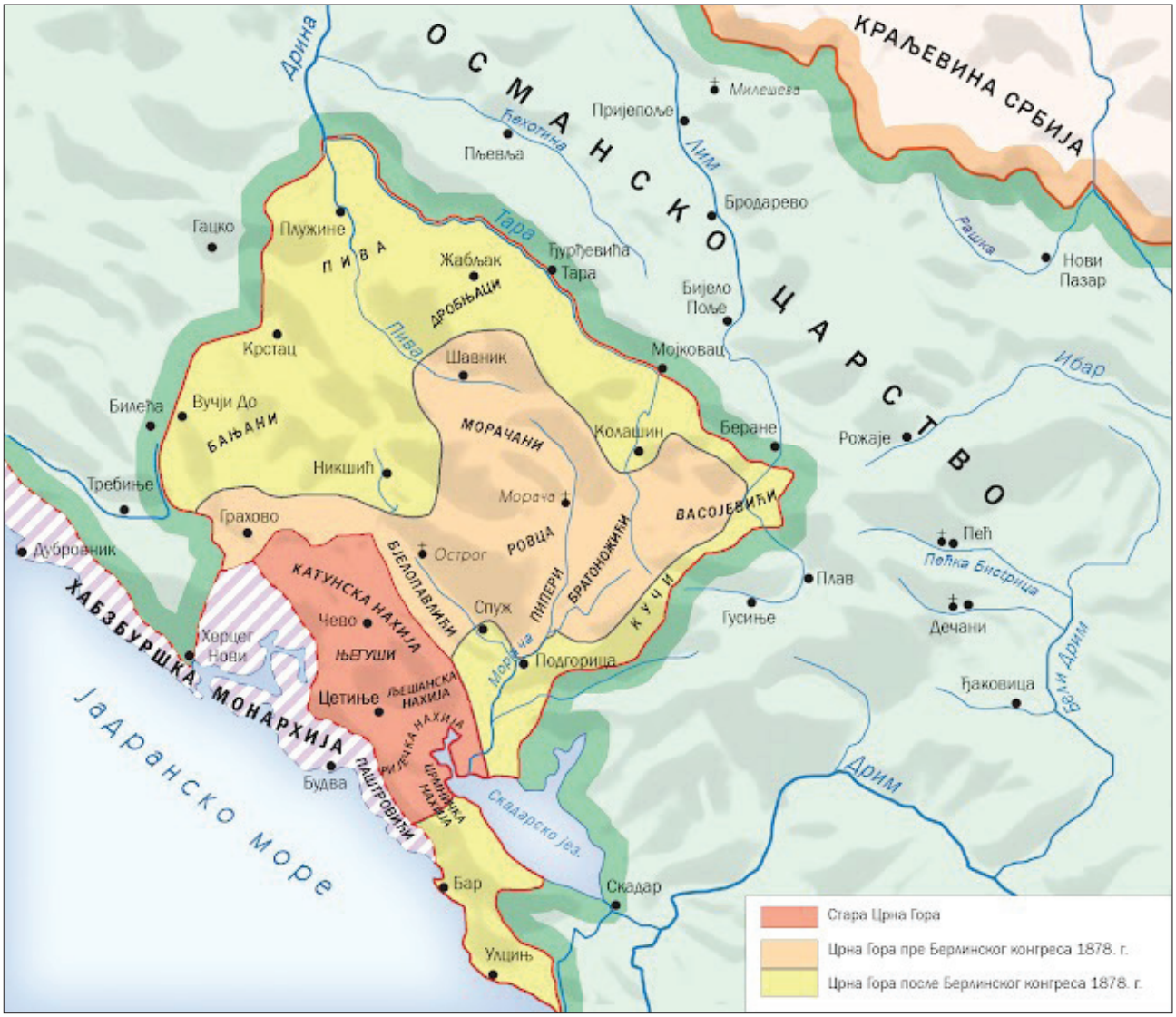
Независност и границе Црне Горе

Црногорске интересе у Берлину заступали су војводе Божо Петровић-Његош и Станко Радоњић. Као и Ристић, морали су да делују разговорима са представницима великих сила и предајом докумената, без равноправног учешћа у доношењу одлука. Најважнији циљеви били су потврда независности, очување што већег дела територијалних добитака и задржавање излаза на море. Кнез Никола посебно је инсистирао на Бару.

Независност Црне Горе призната је 26. чланом Берлинског уговора. Формулација је наглашавала да је признају Османско царство и оне силе које то до тада нису учиниле. Тиме је потврђен њен међународноправни положај независне државе. Као и Србија, Црна Гора обавезана је да обезбеди верску равноправност и грађанска и политичка права без разлике у вероисповести. Ово питање добијало је посебан значај јер су у новоприпојеним крајевима живели и муслимани и католици.

Црна Гора добила је значајно територијално проширење, али мање од оног предвиђеног Санстефанским миром. Њена територија требало је да буде готово удвостручена у односу на предратно стање. Припали су јој Никшић, Подгорица, Спуж, Жабљак Црнојевића, Колашин и Бар, као и важне области у њиховој околини. Уговор је предвиђао и припајање Плава и Гусиња. Нови крајеви доносили су плодније земљиште, градове и саобраћајне правце. То је стварало услове за развој привреде и јачање државне управе.

Ипак, одлука о припајању није увек значила и непосредно преузимање територије. Предаја појединих места одлагана је, а у Плаву и Гусињу наишла је на снажан отпор. Због тога Црна Гора није успела да спроведе све територијалне одредбе онако како су биле предвиђене у Берлину. Улцињ, који је црногорска војска заузела током рата, није јој остављен Берлинским уговором. Тек каснијим изменама и дипломатским споразумевањем

Црна Гора

припашће Црној Гори као замена за неостварене добитке у Плаву и Гусињу. За разумевање резултата конгреса зато је важно разликовати територије додељене уговором од територија које су заиста преузете и укључене у државу.

Задржавање Бара било је један од најважнијих црногорских успеха. Црна Гора добила је међународно признат излаз на Јадранско море и могућност да развија сопствену поморску трговину. Међутим, 29. чланом Берлинског уговора уведена су значајна ограничења. Црна Гора није могла да има ратне бродове, а барска лука и црногорске воде биле су затворене за ратне бродове других држава. Предвиђена су и ограничења утврђивања приморја.

Аустроугарској је поверено обављање поморске и санитарне полиције на црногорској обали. Црна Гора требало је да прихвати поморске прописе који су важили у Далмацији, док се Аустроугарска обавезала да пружа конзуларну заштиту њеној трговачкој застави. Овим мерама Беч је настојао да спречи претварање црногорског приморја у ослонац руског војног присуства на Јадрану. Црна Гора је добила излаз на море, али је њена слобода деловања на обали била ограничена.

Босна и Херцеговина пред одлуком великих сила

Судбина Босне и Херцеговине била је једно од најважнијих питања конгреса. Устанак започет 1875. године, рат и избегличка криза показали су дубину незадовољства османском управом и привукли пажњу великих сила. Санстефански мировни уговор предвиђао је реформе у оквиру Османског царства. Аустроугарска је, међутим, настојала да добије право да сама окупира и управља Босном и Херцеговином.

Гроф Андраши је тај захтев образлагао потребом да се успостави ред, омогући повратак избеглица и спречи обнављање сукоба који угрожавају суседне аустроугарске области. Иза ових образложења налазили су се и шири интереси Монархије: јачање положаја на Балкану и ограничавање српског и руског утицаја.

Пре и током конгреса вођени су преговори са Османским царством. Порта није желела да се одрекне стварне управе над покрајинама. Покушавала је да понуди ограничено или заједничко војно присуство, уз очување својих права, али таква решења нису задовољавала Беч. Аустроугарска је располагала подршком Немачке и Велике Британије. Русија се ранијим договорима већ сагласила са могућношћу аустроугарског запоседања и није била спремна да због Босне и Херцеговине изазове нови велики сукоб.

Српски устанички представници из Босне настојали су да и њихови захтеви буду изнети пред конгрес. Желели су уједињење са српским кнежевинама, а ако то није могуће, успостављање посебне аутономне области са широком самоуправом. Противили су се аустроугарској окупацији. У појединим обраћањима прихватали су могућност међународног присуства као повољнију од искључиве власти Аустроугарске.

У припреми меморандума и представљању захтева учествовао је трговац Васо Видовић, политички вођа Босанског устанка. У Берлину је деловао и Милета Деспотовић, ранији командант босанских устаничких снага. Они су представљали тежње српских устаничких кругова, али нису имали овлашћење да у име целокупног становништва Босне и Херцеговине одлучују о њеној будућности.

Васо Видовић (1840–1925), трговац, национални радник, политички вођа српског устанка у Босни 1875–1878. године. После сукоба српских трговаца са османским властима 1873. године пребегао је у Аустроугарску и постао председник Одбора за заштиту потлаченог хришћанског становништва у Босни и Херцеговини. По избијању устанка 1875. године радио је на његовом организовању, снабдевању и повезивању са Кнежевином Србијом. На скупштини у Јамници децембра 1875. изабран је за председника Народног одбора за ослобођење у Босни. Залагао се за уједињење Босне са Србијом и учествовао у припреми прогласа о уједињењу 1876. године. Уочи Берлинског конгреса настојао је да захтеве устаника представи великим силама. После 1878. обновио је трговачке послове и наставио да помаже српске просветне и националне установе и покрет за црквено-школску аутономију. На почетку Првог светског рата интерниран је у Арад. Последње године провео је у Сарајеву, где је и преминуо.

Видовић је предао меморандум и покушавао да упозна делегације великих сила са устаничким захтевима. Његов утицај био је веома ограничен. Ни представници независних или аутономних балканских држава нису равноправно одлучивали, па су могућности устаничких изасланика биле још мање. Њихова настојања показују да становништво области о којима се расправљало није било без сопствених политичких тежњи. Ипак, те тежње нису имале исту тежину као интереси и договори великих сила.

Јован Ристић је пратио расправе о Босни и Херцеговини, али је имао веома ограничен простор за деловање. Подршка Аустроугарске била је неопходна за српске границе на југу и истоку, па би отворено супротстављање њеним плановима угрозило непосредне српске захтеве. Овај положај јасно се показао у разговорима са босанским представницима. Ристић је сматрао да захтев за припајање Босне Србији није остварив у тадашњим околностима и да може отежати српски дипломатски рад. Устанички представници, међутим, желели су да тај захтев остане забележен као израз њиховог опредељења.

Србија је тако морала да раздвоји шире националне тежње од онога што је могла непосредно да постигне. Настојање да обезбеди независност и ослобођене крајеве сужавало је могућност да истовремено утиче на решење босанско-херцеговачког питања. Одлука о будућности Босне и Херцеговине донета је без испуњења устаничких захтева и без могућности Србије да је спречи.

Босанско-херцеговачко питање разматрано је 28. јуна 1878. године. После Андрашијевог образложења, британски представник Солзбери предложио је да Аустроугарска окупира и управља Босном и Херцеговином. Предлог су подржале остале велике силе. Османски представници противили су се уласку стране војске и тврдили да Порта може сама да спроведе реформе и успостави ред. Ипак, њихов отпор није променио исход. Одлука је утврђена 25. чланом Берлинског уговора. Аустроугарска је добила међународно овлашћење да запоседне Босну и Херцеговину и преузме њену управу.

Окупација није исто што и анексија. Окупација означава војно запоседање и вршење власти над територијом, док анексија означава њено формално присаједињење другој држави. Босна и Херцеговина 1878. године нису формално припојене Аустроугарској: султанова суверена права остала су формално очувана, а стварну власт преузела је Монархија. Анексија је извршена тек 1908. године.

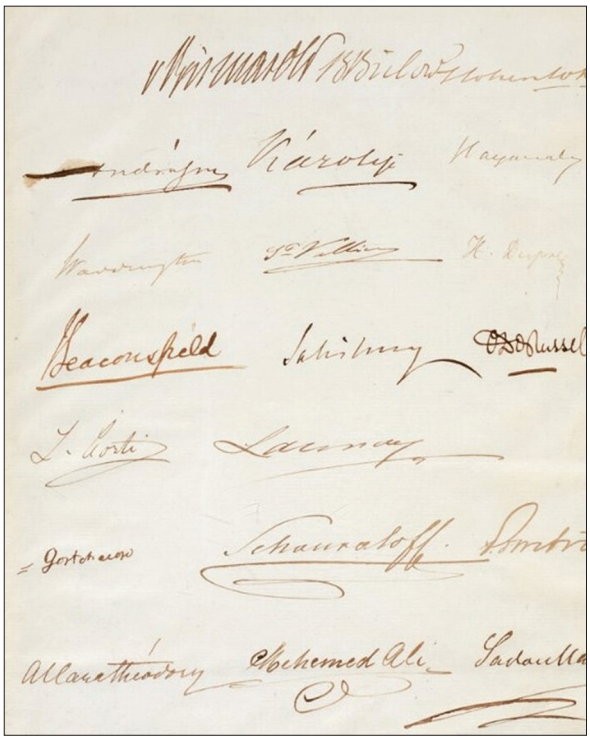
Конгресна одлука није значила да је запоседање могло бити спроведено без отпора. Улазак аустроугарске војске и борбе које су уследиле представљали су посебну етапу, различиту од дипломатског доношења одлуке.

Исти члан Берлинског уговора уредио је и питање Новопазарског санџака. У њему је задржана османска управа, док је Аустроугарска добила право да држи гарнизоне и обезбеђује војне и трговачке путеве. Појединости о спровођењу ових одредаба требало је уредити накнадним договором Аустроугарске и Османског царства. За разлику од Босне и Херцеговине, Монархија није преузела цивилну управу санџака, али је добила могућност војног присуства на важним саобраћајним правцима.

Ово решење спречавало је територијално повезивање Србије и Црне Горе. Између њих је остао простор под османском управом, уз право аустроугарског војног присуства. За Беч је то био важан успех. Ограничено је повезивање двеју српских кнежевина и обезбеђен ослонац за утицај према унутрашњости Балкана. За две српске државе значило је да један од њихових важних националних циљева није остварен.

Балкан после Берлинског уговора

Берлински уговор је потписан 13. јула 1878. године. Њиме су признате независност и нове границе Србије и Црне Горе, независност Румуније, преуређен положај бугарских области и Аустроугарској поверени окупација и управљање Босном и Херцеговином.

Потписници Берлинског уговора

Србија је остварила велики успех: постала је међународно призната независна држава и задржала значајан део крајева ослобођених у рату. Њени добици били су резултат и војног деловања и дипломатске борбе. Црна Гора пак добила је потврду независности, како је сматрао њен владар, значајно проширење и излаз на море. Ипак, њени добици били су мањи од санстефанских, положај на приморју био је ограничен, а спровођење појединих територијалних одредаба изазвало је нове спорове. Поред тога, није остварено уједињење Босне и Херцеговине са српским кнежевинама нити аутономија коју су тражили устанички представници. Уместо тога, успостављена је аустроугарска окупациона управа.

Берлински конгрес означио је завршницу Велике источне кризе, али је оставио отвореним бројна национална и територијална питања. Међународно признање независности Србије и Црне Горе отворило је нову етапу њиховог развоја. Истовремено, аустроугарска окупација Босне и Херцеговине и останак других области под османском влашћу оставили су нерешена питања око којих ће се у наредним деценијама сукобљавати интереси балканских држава, националних покрета и великих сила.

ЈУГОИСТОЧНА ЕВРОПА 1878.

Југоисточна Европа 1878.

ОКУПАЦИЈА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ И ЗАВРШЕТАК УСТАНИЧКЕ БОРБЕ

Исход Велике источне кризе за Босну и Херцеговину био је другачији од исхода за Србију и Црну Гору. Устанак започет 1875. године допринео је отварању кризе, али његови учесници нису остварили тежње ка ослобођењу и уједињењу са српским кнежевинама. Није успостављена ни аутономија која би становништву омогућила да самостално управља покрајинама. Аустроугарска је на основу Берлинског уговора приступила војном запоседању Босне и Херцеговине и успостављању своје управе. Формално очување османског суверенитета није спречило прелазак стварне власти у руке Монархије.

Уличне борбе у Сарајеву

Аустроугарске трупе почеле су да улазе у Босну и Херцеговину 29. јула 1878. године. Очекивање да ће запоседање бити брзо и лако показало се погрешним. У више крајева организован је оружани отпор. Значајну улогу у њему имали су муслимански прваци и становништво, а у појединим областима учествовали су и православни Срби. Однос према окупацији није био једнак међу свим становницима, нити су сви учесници отпора имали исте политичке циљеве.

Сарајево је заузето 19. августа, после жестоких борби, док је отпор у другим областима трајао до јесени. Падом последњих упоришта у октобру 1878. године завршена је главна војна фаза окупације.

Отпор окупацији није био непосредан наставак устанка започетог 1875. године. Променили су се противник, политичке околности и састав снага: некадашњи противници османске власти нису свуда прихватили заједничку борбу са људима који су раније бранили османски поредак.

Устаничке вође пред новом влашћу

Најава аустроугарске окупације изазвала је незадовољство међу херцеговачким устаницима. После вишегодишње борбе против османске власти нису желели да прихвате нову страну управу. Део главара разматрао је оружани отпор, а од књаза Николе тражена је помоћ да се спречи подела Херцеговине. Међутим, Црна Гора није била у положају да се војно супротстави Аустроугарској. Морала је да обезбеди спровођење одлука о сопственим границама и води рачуна о економским везама са моћним суседом. Књаз Никола је зато прихватио конгресно решење и настојао да спречи устаничке акције које би довеле до сукоба са аустроугарском војском. Херцеговачки главари задржавани су на Грахову током окупационих операција. Тиме је ограничена њихова могућност да организују отпор или успоставе сарадњу са другим противницима окупације.

Однос појединих устаничких вођа према новој власти није био једнак. Док су једни остајали противници окупације, други су прихватили сарадњу са аустроугарским трупама. Међу онима који су им пружили помоћ био је дон Иван Мусић, један од вођа устанка у Доњој Херцеговини.

Запоседање Херцеговине и разоружавање устаника

Генерал Стјепан Јовановић

Аустроугарска војска започела је запоседање Херцеговине крајем јула 1878. године. Њеним снагама командовао је генерал Стјепан Јовановић. Напредовање није прошло без борби, нарочито у областима Стоца и Требиња. У отпору су значајну улогу имали муслимански прваци и оружане групе. Покушаји њиховог повезивања са херцеговачким устаницима нису довели до јединственог покрета. Различити интереси, ранији сукоби и држање Црне Горе отежавали су заједничко деловање.

После заузимања Требиња борбе су настављене око Клобука, важног утврђења у близини црногорске границе. Његовим падом крајем септембра сломљено је једно од последњих значајних упоришта отпора у овом делу Херцеговине.

Аустроугарски војни логор код Мостара

По успостављању војне контроле аустроугарске власти су захтевале разоружавање преосталих херцеговачких устаничких одреда. У том послу важну улогу имала је Црна Гора, чији су представници посредовали између устаника и окупационе команде. По налогу књаза Николе, војвода Петар Вукотић организовао је окупљање одреда и њихов долазак на Горичко поље код Требиња. У октобру 1878. године устаници су предали пушке и заставе аустроугарској команди. То је означило завршетак организоване оружане борбе започете 1875. године.

Предаја је за многе устанике била болно искуство. Оружје и заставе представљали су симболе вишегодишње борбе, погинулих другова и очекиваног ослобођења. Прихватање разоружавања значило је признавање стварности у којој њихове главне политичке тежње нису биле остварене. Генерал Јовановић обећао је помоћ становништву у храни, семену, стоци и обнови кућа. После предаје оружја одреди су распуштени, а устаници упућени кућама.

Аустроугарске посаде распоређене су 1879. године у Пљевљима, Пријепољу и Прибоју, док је цивилна управа остала османска. Тиме је спроведено право војног присуства у Новопазарском санџаку, утврђено Берлинским уговором.

***

Устанци у Босни и Херцеговини допринели су отварању Велике источне кризе. Херцеговачки устаници учествовали су и у ратним успесима Црне Горе, али коначно политичко решење није одговарало њиховим очекивањима. Већи део Херцеговине прешао је под аустроугарску управу, а уједињење са Црном Гором није остварено у целини. Ни аграрно питање, које је било један од главних узрока побуне, није решено самом променом власти. Разоружавањем у октобру 1878. завршена је једна етапа борбе, али су остали њени социјални и политички узроци. За становништво су непосредни задаци били повратак избеглица, обнова домаћинстава и обезбеђивање услова за живот под новом управом.

НЕЗАВИСНА СРБИЈА

Међународно признање независности на Берлинском конгресу представљало је прекретницу у историји модерне Србије. Њиме је окончан положај аутономне кнежевине под султановом врховном влашћу и потврђено право Србије да самостално учествује у међународним односима. До тог резултата није се дошло једним догађајем. Обнова државе започета је Првим и Другим српским устанком, а настављена изградњом установа, стицањем аутономије, територијалним проширењем и постепеним ограничавањем османске власти. Предаја градова 1867. године уклонила је османске посаде из Србије, али није укинула њен формални вазални положај.

Ратови за ослобођење и независност (1876–1878) и дипломатска борба која их је пратила довели су до коначног међународног признања. Независност је зато била резултат повезаног деловања више поколења, ратних напора српске војске, руске помоћи и преговора са великим силама.

Србија је после Берлинског конгреса добила повољнији положај за сопствени развој. Међутим, нови статус доносио је и већу одговорност. Требало је обновити земљу после рата, организовати управу у новоослобођеним крајевима и испунити прихваћене међународне обавезе.

Берлинске одлуке пред Народном скупштином

Зграда Старе скупштине у Крагујевцу

Док је Берлински конгрес још заседао, Народна скупштина окупила се у Крагујевцу. Посланици су очекивали вести о независности и новим границама, али и о условима који ће пратити признање српских добитака. Кнез Милан Обреновић у обраћању Скупштини наглашавао је заслуге војске и народа. Рат је представљао као наставак ослободилачке борбе, а независност као тековину за коју су поднете велике жртве.

Скупштинском адресом посланици су износили ставове поводом владареве беседе и најважнијих државних питања.

Пријем конгресних одлука није био једнодушан. Независност и проширење сматрани су великим успесима, али је постојало и незадовољство због неостварених националних тежњи. Косово и Метохија остали су под османском влашћу, док је Босна и Херцеговина поверена аустроугарској окупацији и управи. Милан Кујунџић Абердар и други посланици тражили су да се у скупштинском одговору – адреси, кнезу изрази незадовољство таквим исходом.

Други учесници расправе упозоравали су да Србија нема снаге да се супротстави одлукама великих сила и да не треба угрозити већ остварене добитке. Разлике су се односиле и на начин представљања резултата: да ли пре свега нагласити успех или неиспуњена очекивања. Ова расправа показивала је двојако расположење у земљи. Понос због независности и ослобођења важних градова постојао је истовремено са разочарањем што велики део српског народа остаје изван граница Србије.

Милан Кујунџић Абердар

По повратку из Берлина Јован Ристић објаснио је посланицима околности у којима су вођени преговори. Наглашавао је да Србија није могла сама да одреди исход конгреса и да су њени захтеви зависили од односа великих сила. Посебно је указивао на тешкоће у одређивању граница. Србија је морала да се бори за задржавање важних ослобођених крајева, док су њени шири захтеви наилазили на противљење. Објаснио је и разлоге споразума са Аустроугарском. Подршка Беча била је важна за остварење територијалног проширења, али је повезана са железничким и трговинским питањима. Србија је зато морала да прихвати обавезе које су изазивале бојазан од јачања аустроугарског утицаја.

Народна скупштина одобрила је 26. јула 1878. године конвенцију са Аустроугарском потписану у Берлину 8. јула. Прихватањем споразума потврђене су обавезе које су пратиле дипломатску подршку српским захтевима.

Кнез Милан Обреновић и Јован Ристић сматрали су да остварене резултате треба сачувати и искористити као основу будућег напретка. Независност није уклањала потребу за опрезном спољном политиком, али је омогућавала самосталније деловање.

Свечано проглашење независности

Свечано проглашење државне независности организовано је 22. августа 1878. године, на рођендан кнеза Милана. Треба разликовати овај догађај од међународног признања утврђеног Берлинским уговором 13. јула. Августовска свечаност била је јавна прослава новог државног положаја.

Двадесет и другог августа објављена је кнежева прокламација поводом новог међународног положаја српске кнежевине. У њој су истакнуте заслуге српске војске и народа, као и значај борбе за ослобођење и независност. Кнез је захвалио руском цару на помоћи и великим силама на признању новог положаја Србије. Истовремено је признао да Берлински конгрес није испунио све српске жеље. Ипак, оценио је да независност и проширење пружају чврсту основу за даљи развој.

Прокламација је свечано јавно обраћање којим владар или власт саопштавају важну одлуку и њено значење.

Посебном наредбом обратио се војсци, наглашавајући њене жртве и успехе. Војници који су учествовали у борбама представљени су као настављачи дела претходних поколења која су започела обнову српске државе.

Београд слави независност

Свечаности у престоници започеле су увече 21. августа. Београд је био украшен заставама, цвећем и свечаним осветљењем. У град су пристизали посетиоци из различитих крајева Србије, али и Срби из суседних држава.

Српска химна „Боже правде" настала је 1872. године, поводом прославе пунолетства кнеза Милана Обреновића. Текст је написао Јован Ђорђевић, а музику компоновао Даворин Јенко. Први пут је изведена 23. августа, као хорска завршница позоришног комада „Маркова сабља". Песма се допала младом владару и убрзо је постала позната као „Кнежева химна". Са преуређеним текстом и нотама објављена је 1875. године у часопису Отаџбина, под називом „Српска химна". Певана је при поласку српске војске у ратове 1876. и 1877, као и приликом свечаног проглашења независности 1878. године. После проглашења Србије за краљевину 1882. текст је прилагођен новом државном достојанству, док је мелодија остала непромењена.

У Народном позоришту изведена је „Маркова сабља" Јована Ђорђевића, допуњена садржајима повезаним са ратним победама и независношћу. Лик Марка Краљевића и мотив његовог буђења симболично су повезивали народну традицију са савременом ослободилачком борбом. После представе организована је поворка са бакљама и војном музиком. Окупљени су се упутили према двору, певајући српску химну „Боже правде" и поздрављајући кнеза. Песма је у свечаности имала важну улогу као израз државног и националног заједништва.

Ујутру 22. августа топовска паљба и црквена звона огласили су прославу независности. Кнез Милан и кнегиња Наталија Обреновић присуствовали су служби у Саборној цркви, коју је предводио митрополит Михаило Јовановић. У двору су потом примане честитке дипломатских представника, свештенства, државних службеника, официра и грађанских делегација. У име војске обратио се генерал Јован Белимарковић, наглашавајући значај остварене независности.

Кнез Милан Обреновић

Кнегиња Наталија Обреновић

Славље је настављено на градским трговима, уз музику, игру и приказивање топова заплењених у рату. Увече је приређен ватромет у Топчидеру. Прослава је показивала да независност има значај и као међународна одлука и као догађај који је требало трајно сачувати у јавном сећању.

Поводом независности одликовани су многи војници, официри и цивилна лица заслужна за помоћ држави током рата. Таковски орден додељиван је за војне и друге заслуге. Признања нису била ограничена на непосредне учеснике борби. Помоћ рањеницима, прикупљање средстава, снабдевање и други облици рада такође су допринели ратним напорима. Кнегиња Наталија наградила је жене које су се истакле хуманитарним радом, укључујући чланице Женског друштва. Тиме је јавности показан значај бриге о рањеницима и помоћи становништву у ратним условима.

Златна и Сребрна медаља поводом прогласа независности 1878.

Женско друштво основано је у Београду 1875. године, на иницијативу Катарине Миловук, управнице Више женске школе. Деловало је под покровитељством кнегиње Наталије, а циљеви су му били помагање сиромашнима, образовање девојака и оспособљавање жена за самосталан рад. Током српско-турских ратова 1876–1878. његове чланице прикупљале су помоћ и учествовале у збрињавању рањеника. Оснивањем подружница широм Србије Друштво је проширило своју делатност и подстакло веће учешће жена у јавном животу. Године 1879. отворило је Женску раденичку школу и покренуло часопис Домаћица.

Израђена је и медаља посвећена проглашењу независности Србије. На њој су представљени кнез Милан и симболи независне државе. Такве медаље, одликовања и ратне споменице биле су средства очувања сећања на догађаје и заслужне појединце.

Честитке су стизале од страних владара, представника других држава и из бројних градова. Књаз Никола изразио је учешће Црне Горе у српској прослави. Остварена независност доживљавана је и као успех који превазилази непосредне границе Србије.

Кнез и држава у новим дипломатским односима

Независност је променила међународни положај Србије и њеног владара. Кнез више није био вазални владар, већ суверен независне државе. Промењено је и званично ословљавање кнеза: уместо „Светлости" употребљавано је „Височанство". Промена начина ословљавања била је један од начина да се у дипломатском протоколу истакне нови положај. Србија је и даље била кнежевина. Стицање независности није истовремено значило уздизање државе на ранг краљевине, до којег ће доћи касније.

Међународно признање омогућило је непосредније односе са другим државама. Србија је могла да развија дипломатску службу, шаље посланике и уређује односе споразумима које закључује као независна земља. Правна равноправност, међутим, није значила и једнаку политичку моћ. Србија је остала мала држава чије су могућности биле ограничене привредним средствима, војном снагом и положајем међу великим силама.

После признања независности започело је прилагођавање дипломатских представништава новом државном статусу. Ранији облици заступања постепено су прерастали у посланства независне Србије. Међу првим српским представницима били су Коста Цукић у Бечу и Филип Христић у Цариграду. Њихов рад био је важан за уређивање односа са суседним државама и спровођење одлука Берлинског конгреса.

Посланик је дипломатски представник који у другој држави заступа своју земљу и одржава односе са њеном владом. Приликом ступања на дужност предаје акредитивно писмо, документ којим се потврђују његов положај и овлашћења.

Филип Христић

Односи са Османским царством добили су нову основу. Српски представник више није наступао као заступник аутономне области под султановом влашћу, већ као дипломата независне државе. И кнез Милан обратио се султану Абдулу Хамиду II настојећи да се међусобни односи ускладе са Берлинским уговором. После рата требало је уредити мирнодопске односе, разграничење, имовинска питања и друге послове од заједничког интереса.

Султан Абдул Хамид II

Дипломатска мрежа развијана је постепено. Недостатак новца и искусних службеника ограничавао је број представништава, па су поједини посланици заступали Србију у више држава.

Интеграција новоослобођених крајева

Територијално проширење донело је Србији важне градове, обрадиво земљиште, саобраћајне правце и ново становништво. Области Ниша, Пирота, Топлице и Врања требало је укључити у постојећу државну организацију. Тај процес назива се интеграција: повезивање новопридружених крајева са установама, правним поретком и привредним животом државе. Он није могао бити завршен самим припајањем нових крајева српској држави.

Требало је организовати управу, судове и полицију, уредити порезе, обезбедити јавни ред и постепено проширивати примену српских закона. У новим крајевима затечени су односи настали под османском влашћу, које је било потребно упознати и прилагодити новом поретку. Разлике су постојале у управним поступцима, имовинским односима, школству и другим областима живота. Зато је држава морала да споји успостављање јединственог система са решавањем посебних прилика у ослобођеним областима.

Стара нишка чаршија

Шашит-пашин сарај у Лесковцу, у којем је по ослобођењу смештен општински суд

Новоослобођени крајеви нису били само добитак на карти. Њихово укључивање захтевало је дуготрајан рад, новац и довољан број оспособљених службеника. Једна од највећих тешкоћа био је недостатак кадрова. Проширеној држави били су потребни чиновници, судије, полицијски службеници, учитељи и свештеници. Србија није располагала довољним бројем образованих људи ни за све потребе у старим границама. Територијално проширење додатно је увећало те потребе.

Недостатак службеника могао је да успори рад управе и судова, док је недостатак учитеља отежавао ширење школске мреже. У појединим случајевима морали су да буду ангажовани људи са скромнијим образовањем и искуством.

Школство је било важно за описмењавање становништва и оспособљавање будућих државних службеника. Организовање црквеног живота такође је захтевало уређивање установа и обезбеђивање свештенства. Ове тешкоће показивале су да је за трајно учвршћивање државе, поред војне победе, неопходна изградња установа које могу да функционишу у свим њеним областима.

Становништво и земљишни односи

Рат и промена државне власти изазвали су велика померања становништва. Муслиманско становништво напуштало је градове и села током борби и повлачења османске војске, а исељавање се наставило и после успостављања српске власти. Одлазак је нарочито захватио албанско муслиманско становништво Топлице и суседних области. Избеглице и исељеници насељавали су се у преосталим османским областима, посебно у северном делу Косовског вилајета, у близини нове границе. Губитак домова и имовине и тежак живот у избеглиштву појачавали су напетости у пограничним крајевима.

Муслиманске избеглице у османским областима називане су мухаџирима. Њихов долазак у Косовски вилајет повећавао је потребу за смештајем, храном и земљом. У северним пограничним областима, у условима оскудице и недовољне заштите власти, долазило је до спорова око имања и напада на локално српско становништво. Последице рата тако су се преносиле и на области које нису припале Србији.

У нове крајеве Србије досељавало се српско становништво из суседних османских крајева и других области. Повратак ратних избеглица и досељавање захтевали су обезбеђивање земље, обнову насеља и уређивање својинских односа. Зато су промене у становништву биле тесно повезане са аграрним питањем.

Посебно сложено било је уређивање земљишних односа. У ослобођеним крајевима постојала су различита права на земљу, настала у османском правном поретку, као и обавезе земљорадника према власницима. Промена власти није сама по себи разрешила све спорове. Требало је утврдити право својине, положај земљорадника, потраживања ранијих поседника и начин исплате накнада.

Берлински уговор штитио је имовинска права муслиманских власника и у случајевима када су одлучили да живе изван Србије. Држава је зато морала да тражи решење које ће омогућити уређивање односа на селу, уз поштовање прихваћених обавеза. Тај посао оптеретио је државне финансије и земљораднике који су отплаћивали дуг. Његово решавање настављено је и после 1878. године.

***

Србија је из ратова изашла проширена и независна, али и материјално исцрпљена. Ратни трошкови, људски губици и прекид редовног привредног живота отежавали су повратак у мирнодопско стање. Држава је морала да обезбеди средства за војску, управу и обнову. Истовремено су пред њом стајале нове обавезе, међу којима је важан значај имала изградња железнице.

Независност и проширење нису решили целокупно српско национално питање. Велики део српског народа остао је изван Србије, док је аустроугарска окупација Босне и Херцеговине створила нове препреке националној политици. Ипак, положај независне државе омогућавао је Србији да своје циљеве заступа самосталније. Поред војних припрема, значај су добијали дипломатски рад, просвета и помоћ српском становништву у Османском царству.

За успешно деловање било је неопходно најпре ојачати саму Србију. Обнова привреде, уређивање финансија, развој школа, војске и управе били су непосредно повезани са њеним будућим међународним положајем. Кнез Милан и Јован Ристић наглашавали су да нови статус треба потврдити напретком земље. Независност је пружала могућност за развој, али није замењивала рад на отклањању слабости. Година 1878. зато је истовремено означавала завршетак дуготрајне борбе за међународно признање и почетак нове етапе. Србија је постала независна и територијално проширена држава, пред којом су стајали задаци обнове, унутрашњег повезивања и очувања остварених тековина.

Ослобођена територија 1877/78. и границе утврђене Берлинским конгресом

ЦРНА ГОРА ПОСЛЕ БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА

Берлински конгрес означио је једну од најважнијих прекретница у историји Црне Горе. Ратни успеси из 1876–1878. године донели су јој територијално проширење, а Берлинским уговором, потписаним 13. јула 1878, њена независност добила је опште међународно признање. Црна Гора је и раније имала сопствену власт и водила самосталну политику, али њен положај није био једнако признат од свих великих сила и Османског царства.

Зато треба разликовати стварну самосталност од међународно признате независности. Стварна самосталност подразумевала је да црногорски владари и државни органи управљају земљом без непосредне османске управе. Међународно признање значило је да је независност прихваћена и у односима са другим државама. Црна Гора је тиме учврстила свој међународноправни субјективитет, односно положај државе која у своје име ступа у међународне односе, закључује уговоре и преузима права и обавезе. Признање је отварало простор за развој дипломатске службе, али је истовремено повећавало потребу за уређеном државном управом.

Књаз Никола I Петровић-Његош остао је владар независне књажевине. Међународно признање није значило промену државног ранга у краљевину, нити је само по себи донело уставну и парламентарну владавину. Пред државом су се налазили задаци преузимања нових области, уређења граница, обнове привреде и организовања управе на проширеној територији.

Од уговорених до остварених граница

Проширење утврђено Берлинским уговором није одмах спроведено у целини. Требало је разграничити територију, преузети места која црногорска војска није држала и организовати власт у новим областима.

Спровођење одлука Берлинског конгреса утицало је и на однос Црне Горе према херцеговачким устаницима. Османске власти одлагале су предају Подгорице, па је књазу Николи била потребна дипломатска подршка великих сила. Аустроугарска подршка у овом питању била је условљена предајом преосталих херцеговачких устаника њеним властима. Црна Гора је зато учествовала у организовању њиховог разоружавања, чиме је олакшала учвршћивање аустроугарске управе у Херцеговини. Признање независности и територијално проширење били су, дакле, праћени тешким политичким уступцима. Настојећи да обезбеди сопствене територијалне добитке, црногорска држава одустала је од подршке даљој оружаној борби херцеговачких устаника, чије тежње ка уједињењу са Црном Гором нису биле остварене у целини.

Међутим, потписивање уговора није значило да су све одлуке одмах спроведене. Преузимање појединих градова и утврђивање граница трајали су и после завршетка

Међународна поморска демонстрација поводом предаје Улциња Црној Гори 1880. године

конгреса. Колашин је предат Црној Гори у јесен 1878, док су Подгорица, Спуж и Жабљак Црнојевића преузети почетком 1879. године. Државна власт морала је да организује управу, обезбеди ред и уреди односе са становништвом нових области.

Посебно тешко било је питање Плава и Гусиња, које је Берлински уговор доделио Црној Гори. Њиховом уступању супротставили су се локални прваци и оружане снаге повезане са Призренском лигом. Отпор је спречио спровођење уговорних одредаба и довео до нових сукоба. После дипломатских преговора и притиска великих сила пронађено је друго решење: Црна Гора је уместо Плава и Гусиња добила Улцињ, који је преузела у новембру 1880. године.

Ови догађаји показују да је утврђивање нових граница било процес који се наставио после 1878. године. Одлуке великих сила морале су да буду спроведене на терену, где су се сукобљавали интереси држава, локалног становништва и оружаних покрета.

Добијање Бара омогућавало је Црној Гори непосредније укључивање у поморску трговину. За државу чији су дотадашњи привредни услови били ограничени претежно планинским земљиштем, излаз на море представљао је важну развојну могућност. Ограничења црногорског положаја на приморју, утврђена Берлинским уговором, сужавала су самосталност у поморским пословима и давала Аустроугарској могућност надзора. Добијање пристаништа зато није одмах уклонило привредну зависност од суседних земаља.

Проширена држава и промене у друштву

Нове области донеле су Црној Гори плодније земљиште, градска средишта и развијенију трговину и занатство. Никшић, Подгорица и Бар имали су другачије привредне и друштвене особине од претежно сеоских и племенски организованих крајева старе Црне Горе. Њиховим укључивањем проширила су се могућности пољопривредне производње, размене робе и развоја градског живота.

Година 1878. представљала је прекретницу у државном и друштвеном развоју Црне Горе. Територијално проширење подстакло је постепено мењање друштва: насељавање нових области, развој градова и привредне везе стварали су односе који нису почивали искључиво на припадности племену. Те промене нису одједном уклониле стари начин живота, али су проширили основе на којима се држава и друштво развијају.

Подгоричка чаршија

Променио се и верски састав становништва. У проширеној држави живели су православци, муслимани и католици. Због тога је државна власт морала да уређује односе са становништвом различитих вера, да обезбеди слободу верског живота и да решава питања имовине и насељавања.

Ове задатке пратила је реорганизација државних органа. Године 1879. укинут је Сенат, а организовани су Државни савет, министарства и Велики суд. Подела послова између органа власти требало је да омогући ефикасније управљање проширеном земљом. Ипак, кнјаз Никола задржао је пресудан утицај у политичком животу. Развој државних установа био је постепен и одвијао се у условима ограничених прихода и недостатка школованих чиновника.

СРБИ ПОД ТУЂИНСКОМ ВЛАШЋУ

Међународно признање независности Србије и Црне Горе није донело ослобођење свим Србима. Велики део српског народа у Старој Србији и Македонији остао је под непосредном османском влашћу. Срби су живели највећим делом у Косовском вилајету, али и у појединим областима Битољског и Солунског вилајета. За њих је завршетак Велике источне кризе означио крај наде у брзо ослобођење и почетак раздобља у којем су очување личне безбедности, имовине и националног идентитета постали главни задаци.

Повлачење српске војске из области које нису припале Србији оставило је у посебно тешком положају становнике који су је помагали. Страх од одмазде осећали су добровољци, њихове породице и угледни Срби који су подржавали присаједињење Србији. Рат је пореметио привредни живот и изазвао померања становништва, док је долазак муслиманских избеглица у преостале османске области повећавао притисак на земљу и средства за живот. У таквим приликама, напади на становништво и спорови око имовине додатно су продубљивали несигурност.

Призренска лига и несигурност Срба

Важну улогу у послератним приликама имала је Призренска лига, основана у јуну 1878. године. Окупила је албанске главаре, земљопоседнике и верске старешине који су се противили уступању османских области Србији, Црној Гори и другим балканским државама. У почетку је истицала оданост султану и одбрану Османског царства, а османске власти подржавале су је као средство отпора територијалним уступцима. Њено деловање зато треба посматрати у оквиру настојања Порте да после ратног пораза сачува што више територије.

Органи Лиге постепено су преузимали послове власти у деловима Косовског вилајета. Уз османску управу деловали су њени одбори и оружане снаге, што је створило својеврсно двовлашће. За српско становништво то је значило још слабију заштиту пред наоружаним групама и утицајним локалним главарима. Посебно тешке прилике владале су у северном делу вилајета, где су Срби били изложени убиствима, пљачкама, уценама и отимању имања. Насиље је погађало и угледне појединце чије је уклањање слабило способност српских заједница да се организују и траже заштиту.

Јачање захтева за посебном албанском управом и противљење спровођењу међународних обавеза довели су Лигу у сукоб са Портом. Османска војска разбила је њен отпор 1881. године, али тиме нису отклоњени узроци несигурности. Утицајни главари задржали су моћ, а неки су добили и положаје у османској управи. За српско становништво престанак рада Лиге зато није означио и престанак насиља.

Османско царство у Европи и суседне државе 1878–1912.

Неравноправност, насиље и исељавање

После губитака претрпљених у Великој источној кризи, султан Абдул Хамид II све више се ослањао на муслиманске прваке као чуваре османске власти у пограничним областима. У Косовском вилајету посебан значај имали су албански главари, чија је подршка сматрана важном за одбрану од Србије и Црне Горе. Због тога су власти толерисале њихову самовољу и недоследно спроводиле законе. Локални моћници могли су да буду утицајнији од државних чиновника, а оружане дружине под њиховом заштитом често су остајале некажњене.

Берлински уговор предвиђао је реформе и у европским областима Османског царства за које није установљено посебно уређење. Према 23. члану, требало је припремити прописе прилагођене локалним приликама, уз учешће представника становништва. Уговорне обавезе, међутим, нису саме по себи обезбеђивале њихово спровођење нити поуздану заштиту становништва.

Срби у свакодневном животу нису уживали једнаку заштиту. Нарочито су били угрожени сељаци изложени притисцима земљопоседника и наоружаних група. Пљачка стоке и

Косовски вилајет

летине, уцене и присвајање земље угрожавали су опстанак читавих породица. Страх од освете одвраћао је жртве од пријављивања злочина, а понегде је ограничавао и кретање изван куће или села. Прилике нису биле једнако тешке у свим областима: посебно су се издвајали Пећки, Приштински и Призренски санџак.

Најдалекосежнија последица таквог стања било је исељавање Срба, пре свега у Србију. Одлазак је доносио могућност сигурнијег живота, али је истовремено значио напуштање кућа, земље и завичаја. Исељавањем су слабиле српске заједнице, смањивале су се могућности издржавања школа и цркава и мењао се састав становништва. Последице рата зато се нису завршиле успостављањем нових граница, већ су се осећале у животу становништва током наредних деценија.

Останак под османском влашћу значио је да су за српско становништво питања безбедности, имовине и очувања заједнице остала нерешена. Пред Србијом је зато, поред учвршћивања сопствене независности, остао задатак да помаже сународницима и подржава њихов црквени, школски и национални живот.

Очување заједнице и веза са Србијом

У таквим условима цркве, манастири и школе имали су велики значај за очување српске заједнице. Били су места верског живота, образовања и одржавања националне свести. Помоћ из Србије у новцу, књигама и школовању младића омогућавала је њихов рад и чувала везе са сународницима преко границе. У Македонији су црквена и школска питања такође била важна за очување српског идентитета и повезивање расутих заједница.

Срби у Босни и Херцеговини под новом управом

За српско становништво Босне и Херцеговине окупација је значила прелазак под нову страну управу. После вишегодишњег рата и страдања, велики део становништва суочавао се са разореним селима, губитком имовине и неизвесношћу повратка избеглица. Промена власти није сама по себи решавала ове проблеме.

Посебно важно остало је аграрно питање, односно питање власништва над земљом и обавеза сељака према земљопоседницима. Бројни сељаци били су кметови који су обрађивали туђу земљу и предавали власницима део прихода. Нова управа није одмах укинула постојеће односе, па су социјални узроци незадовољства опстали и после окончања устанка.

Православна црква, црквено-школске општине и школе остале су важна места очувања верског и националног идентитета. Међутим, очекивања о уједињењу са Србијом или Црном Гором нису остварена. Аустроугарска је својим присуством настојала да учврсти власт и ограничи утицај суседних српских држава. Због тога се 1878. година у Босни и Херцеговини може посматрати као крај непосредне османске управе и почетак новог раздобља, у којем су питања националних права, политичког положаја и сељачких обавеза остала отворена.

***

Велика источна криза, започета устанком у Херцеговини 1875. године, није донела исти исход свим деловима српског народа. Србија и Црна Гора стекле су опште међународно признање независности и проширile своје територије. Устаници у Босни и већем делу Херцеговине нису остварили тежње ка уједињењу са српским државама: непосредну османску власт заменила је аустроугарска окупациона управа. Срби у Старој Србији и Македонији остали су под османском влашћу, изложени несигурности и притисцима који су угрожавали њихов опстанак.

Различити исходи били су последица неједнаких војних и политичких могућности учесника, али и споразума великих сила. Србија и Црна Гора могле су да своје захтеве поткрепе државном организацијом, војском и дипломатским радом. Устанички покрети и српске заједнице под османском влашћу располагали су знатно мањим средствима за утицај на одлуке. Ни за независне државе, међутим, ратни успех није значио испуњење свих националних тежњи нити ослобађање од притиска великих сила.

Босна и Херцеговина крајем XIX века

Година 1878. зато је истовремено означила велики успех српске државности и границу тада остваривог националног ослобођења. Пред Србијом и Црном Гором стајали су задаци обнове, уређења проширених држава и очувања независности. За српско становништво под аустроугарском и османском управом остала су отворена питања политичког положаја, земљишних односа, безбедности и верских и школских права. Криза је окончана међународним споразумом, али многа питања због којих је започела нису била решена.

ХРОНОЛОШКИ ПРЕГЛЕД ВЕЛИКЕ ИСТОЧНЕ КРИЗЕ

1875.

9. јул – избијање Херцеговачког устанка у околини Невесиња

15. август – избијање устанка у Босанској Крајини

1876.

Почетак јула – Србија и Црна Гора ступају у рат против Османског царства

28. јул – победа црногорско-херцеговачких снага на Вучјем Долу

14. август – победа над османском војском на Фундини

Октобар – пораз српске војске код Ђуниса и руски ултиматум

1. новембар – примирје Србије и Османског царства

Децембар – почетак Цариградске конференције

1877.

28. фебруар – мир Србије и Османског царства без територијалних промена

24. април – Русија објављује рат Османском царству

Јун – велика османска офанзива против Црне Горе

Август – пораз босанских устаника код Црних Потока

8. септембар – ослобођење Никшића

Почетак децембра – Тополска буна

10. децембар – пад Плевне

13. децембар – Србија поново ступа у рат

18. децембар – ослобођење Прокупља

24. децембар – ослобођење Беле Паланке и Лесковца

25. децембар – прво ослобођење Куршумлије

28. децембар – ослобођење Пирота

1878.

10. јануар – ослобођење Бара

11. јануар – ослобођење Ниша

19. јануар – поновно ослобођење Куршумлије

20. јануар – црногорска војска заузима Улцињ

31. јануар – ослобођење Врања и закључење Једренског примирја

Почетак фебруара – завршни продори српске војске и обустава операција

3. март – потписивање Санстефанског мировног уговора

10. јун – оснивање Призренске лиге

13. јун – почетак Берлинског конгреса

13. јул – потписивање Берлинског уговора

29. јул – почетак аустроугарске окупације Босне и Херцеговине

19. август – аустроугарска војска заузима Сарајево

22. август – свечано проглашење независности Србије

Октобар – завршетак главне војне фазе окупације и разоружавање херцеговачких устаника

ИЗВОРИ

1.
ТАЈНА БУДИМПЕШТАНСКА КОНВЕНЦИЈА

Веома поверљиво

Његово Величанство цар Русије и Његово Величанство цар Аустрије итд., Апостолски краљ Мађарске, сматрајући да би у току предстојећих дипломатских преговора могло доћи до неслагања такве природе која би довела до раскида између Русије и Отоманске царевине, сматрали су да је, у сагласности са блиским пријатељством које их повезује и хитношћу да се отклони могућност сукоба интереса њихових односних држава потребно да се споразумеју како би предупредиле такву евентуалност. У том циљу њихова величанства су именовала своје опуномоћенике који су се, након размене својих пуномоћи и пошто су констатовали да су она у одговарајућој и прописној форми, споразумели о следећим члановима.

Члан 1. Високе стране уговорнице сматрајући да је хришћанско и муслиманско становништво у Босни и Херцеговини превише измешано да би било могуће да се очекује само од аутономне организације стварно побољшање њихове судбине, договориле су се између себе да за ове провинције затраже на конференцији у Цариграду само режим аутономије који неће превише прелазити меру утврђену телеграмом од 30. децембра 1875. године и гаранцијама Меморандума из Берлина. Пошто се Бугарска налази у повољнијим условима да успостави аутономне институције, оне се обавезују да за ту провинцију затраже на конференцији ширу аутономију која ће бити подржана озбиљним гаранцијама.

Члан 2. У случају да се преговори не окончају и да дође до прекида након којег би уследио рат између Русије и Турске, царска и краљевска влада прихвата званичну обавезу да поштује, у случају изоловане акције Русије, став благонаклоне неутралности и да обустави, онолико колико то од ње зависи, својом дипломатском акцијом интервентне подухвате или колективно посредовање, које би могле покушати друге силе.

Члан 3. Уколико царска и краљевска влада буде позвана да се сагласи са применом уговора од 15. априла 1856. године, она ће ускратити своју сарадњу за случај предвиђен у овој Конвенцији и, не оспоравајући важност поменутог уговора, прогласиће своју неутралност. Исто тако она неће дати своју активну сагласност за ефективну акцију која би могла бити предложена на основу чл. 8. уговора од 30. марта исте године.

Члан 4. Сматрајући да ће нужност прелаза преко Дунава за руске трупе и потреба заштите тог прелаза од бомбардовања турске артиљерије обавезати владу Царевине Русије да изазове привремене тешкоће у пловидби реком која се налази под гаранцијама

на основу одговарајућих уговора – што би могло изазвати протесте – влада Аустро-Угарске, као потписница тих уговора и земља која је највише заинтересована за слободну пловидбу на реци, сматраће ово питање као привремени инцидент неизбежан у случају рата, али који не дира у високе принципе за чије одржавање је Европа заинтересована. Са своје стране, влада Русије преузима званичну обавезу да поштује принципе слободе пловидбе и неутралности Дунава и да се сагласи са владом Његовог царског и краљевског Величанства да их што пре успостави.

Члан 5. Влада Аустро-Угарске ће, у границама Женевске конвенције, пружити добронамерну помоћ у организацији привремених руских амбуланти на железничким правцима Краков-Леополд-Черновиц (између Границе и Суцаве) са огранцима у Волочику и Бродију, као и у кретању возног парка на горе поменутим железничким правцима који је неопходан за те амбуланте. Она ће примати у своје цивилне и војне болнице на горе поменутим линијама руске болеснике и рањенике уз надокнаду у складу са важећом аустријском војном тарифом.

Члан 6. Влада Аустро-Угарске неће постављати никакве препреке комесарима и агентима руске владе у границама аустро-угарских држава у вези са куповином и поруџбинама неопходних испорука за руску армију са изузетком шверцованих војних артикала који су забрањени међународним законима. Међутим, влада Његовог царског и краљевског Величанства се обавезује да ће у примени и тумачењу тих закона показати најширу могућу благонаклоност према Русији.

Члан 7. Његово Величанство цар Аустрије итд., краљ Мађарске, задржава право да одлучи о тренутку и начину окупације Босне и Херцеговине од стране њихових трупа. Подразумева се да ова мера, не попримајући карактер солидарности са окупацијом Бугарске од стране руске војске, не треба да представља, ни у тумачењу владе Његовог царског и краљевског Величанства ни у извршењу, израз непријатељства према Русији. Исто тако, интервенција руске армије у Турској не треба да представља, ни у тумачењу царске владе Русије ни у извршењу, израз непријатељства према Аустро-Угарској.

Члан 8. Високе стране уговорнице се обавезују на реципрочној основи да не шире подручје своје војне акције:

Његово Величанство цар Аустрије итд., краљ Мађарске – према Румунији, Србији, Бугарској и Црној Гори.

Његово Величанство цар Русије – према Босни, Херцеговини, Србији и Црној Гори.

Србија, Црна Гора и део Херцеговине који раздваја ове две кнежевине представљаће континуирану неутралну зону коју војске двеју царевина неће моћи да прелазе и чији је циљ да се спречи сваки непосредан контакт ове две армије. Међутим, и даље се подразумева да се царска и краљевска влада неће противити заједничкој акцији српских и црногорских снага ван њихових земаља у заједници са руским трупама.

Члан 9. Последице рата и територијална прекрајања која би била последица евентуалног распада Отоманске царевине регулисаће се посебном и истовременом конвенцијом.

Члан 10. Високе стране уговорнице се обавезују да држе у тајности одредбе ове Конвенције. Конвенција подлеже ратификацији, а ратификациони инструменти ће бити размењени у року од … недеља или раније уколико то буде могуће.

У потврду чега су одговарајући опуномоћеници потписали ову Конвенцију и на њу ставили свој печат.

Допунска конвенција

Његово Величанство цар Аустрије итд. и краљ Мађарске с једне стране, и Његово Величанство цар Русије, са друге стране, примењујући чл. 9. Тајне конвенције потписане данас, сматрали су да је у складу са блиским пријатељством које их повезује и хитношћу да се отклони могућност сукоба интереса њихових држава, да се споразумеју о последицама рата и да у том циљу закључе Допунску конвенцију чији је циљ да унапред регулише територијална прекрајања која би рат или распад Отоманског царства могли проузроковати. У том циљу њихова величанства су именовала за своје опуномоћенике:

Његово Величанство цар Аустрије, краљ Чешке итд. и Апостолски краљ Мађарске итд. итд., и Његово Величанство цар Русије итд. итд., који су се, пошто су разменили своја пуномоћја за која је констатовано да су у одговарајућој и прописној форми, сагласили о следећим члановима:

Члан 1. Високе стране уговорнице чији је коначни циљ побољшање судбине хришћана а у жељи да одбаце све планове о анексији и проширењу, који би могли угрозити мир или равнотежу у Европи – што није ни намера ни у интересу двеју царевина – сагласиле су се да ограниче своје евентуалне анексије на следеће територије:

Цар Аустрије итд. и краљ Мађарске: на Босну и Херцеговину, искључујући део који се налази између Србије и Црне Горе, у вези с којим две владе задржавају право да се сагласе када дође тренутак да се о томе решава;

Цар Русије: У Европи, на крајеве Бесарабије којима би се успоставиле старе границе Царства од пре 1856. године.

Члан 2. Високе стране уговорнице се обавезују да једна другој пружају помоћ на дипломатском плану уколико територијална прекрајања која проистекну из рата или распада Отоманског царства буду предмет колективног разматрања од стране великих сила.

Члан 3. Његово Величанство цар Аустрије итд. и краљ Мађарске и Његово Величанство цар Русије су се сагласили у начелу, за време сусрета до којег је дошло у Рајхштату, о следећим тачкама: у случају територијалног прекрајања или распада Отоманског царства, успостављање велике компактне словенске или друге државе се искључује; насупрот томе Бугарска, Албанија и остатак Румелије моћи ће да се конституишу као независне државе; Тесалија, један део Епира и острво Крит моћи ће да се припоје Грчкој; Цариград са околином, чија ће се територија касније одредити, моћи ће да постане слободан град. Њихова величанства констатују да немају ништа да измене у овим ставовима и поново изјављују да су вољни да их поштују као основе за своју накнадну политичку акцију.

Члан 4. Високе стране уговорнице се обавезују да држе у тајности одредбе ове Конвенције која подлеже ратификацији и чији ће ратификациони инструменти бити размењени у Бечу, у року од четири недеље или раније уколико је то могуће.

У потврду чега су одговарајући опуномоћеници потписали ову Конвенцију и на њу ставили свој печат.

Сачињено 15. јануара 1877. у Будимпешти

2.

ПРОГЛАС КЊАЗА НИКОЛЕ ЦРНОГОРЦИМА О НАСТАВКУ РАТНИХ ДЈЕЈСТАВА ПРОТИВ ОСМАНСКОГ ЦАРСТВА

Црногорци!

Кад прошле године ништа не помогоше највећа и посљедња усиљавања моја да мирним путем, који су велесиле одредиле и који сам и сâм желио, припомогнем олакшати праведним уређењем несносно стање наше браће у Турској, због којега се и подигоше очајно на оружје против свога освајача и угњетача, ја сам у савезу са свијетлим књазом од Србије Миланом објавио Порти рат и позвао вас да својим јунаштвом и својом витешком, драгоцјеном крвљу дате одлучне снаге мојим настојавањима.

И рекао сам тада: да је нас турска самовоља и непопустљивост и пред самим силама разријешила обавезе сваких обзира и да нам је дала повода и права да на мјесто првих родољубних тежња развијемо наш општенародни барјак – за ослобођење и уједињење народа нашега из турскога ига – барјак који је Црна Гора од пропасти царевине наше вазда свето хранила и јуначки и високо држала.

И развивши тај барјак, ја сам вам узвикнуо: „Црногорци, знам, сви ћете за мном" , и нијесам вас позивао кнез-Лазаревом клетвом: „Ко не дође на бој на Косово" ... јер сам познавао вас, моје дивне јунаке.

Величанствени су докази јунаштва нашега велике битке и сјајне побједе наше на Вучјем долу, Фундини, Мањату, Рогамама и на Миротинским долинама, у којима сте се сви обилићки борили и осим велике војске турске и мноштва официра још и четири паше погубили и заробили.

Ви сте, Црногорци, оправдали повјерење моје и задовољили сте очекивања укупнога народа нашега и овеселили сте свијет словенски и задивили свијет страни.

Цар руски рекао је у Москви да сав свијет чује: „Црногорци су се показали и овом приликом као вазда прави јунаци" . И сав свијет хвали јунаштво ваше и изјављује симпатије за народ наш који сте ви изазвали.

Црногорци!

Хвала вам у име моје и свега народа нашег пред богом и свијетом. Хвала вам пред сјеном божјега угодника и заштитника нашега, св. Петра, пред споменом владике Данила, који је положио темељ овоме темељу народне будућности – књаза Данила, који нам је дао сву снагу те вас данас као побједиоце прославих, и оних јунака који су њихови сатрудници били, а ваши преци. Хвала вам и слава онима који погибоше за крст и слободу. „Благо оном ко довијека живи" . А они ће живјети довијека у спомену благодарнога народа.

Црногорци!

Са оваким поносом и задовољством можемо ми гледати на досадашње успјехе овога великога и светог рата нашега, који није довршен, него ево опет настављамо.

Велике силе европске, којима имамо вазда захвални бити за особиту наклоност, биле су зауставиле наш рат у благородној намјери, да прекину пролијевање крви и да и опет начином мирним поставе ред и правицу у нашим земљама под владом турском и даду задовољење нама.

Љубав к човјечности и напретку, љубав к браћи својој, положај и снага истакоше Русију на чело њих у овом питању. И Русија са осталим силама, напрезаше се од онога времена све до данас да отклони даљи рат, стварајући Турској пут да учини оно што човјечност и правица од ње захтијевају, на што угњетени хришћански народи и наше побједе права имају.

То би био узрок да сам морао и ја преговарати с Турском о миру иако нијесам ни за часак престао предвиђати да ћу и опет развити барјак ослобођења народнога који сам с вама од предака наших примио.

Моји трудови у том правцу и ваше примјерно понашање за то вријеме налазе признања код великих дворова и народа образованих.

Као цијену мира тражио сам, Црногорци, од Турске оно што је право. Тражио сам у првом реду обезбјеђено стање нашој браћи и онда накнаду за наше славне побједе, за вашу витешку, витешки проливену, крв.

Турска, послије дугих преговора, одби моја захтијевања. Усљед тога ја сам моје посланике из Цариграда позвао и тим даном опет је настало ратно стање између нас и Турске.

Црногорци!

Ја знам све тегобе које сте подносили за вријеме овога дугога примирја, знам и боловања вашега јуначког срца због тога што сте били устављени на славном путу к слободи народној. Но знам и то да се и ваша највећа и једина жеља испуњава данас, кад вам јављам да наново ступамо у рат с Турском за слободу народа нашег.

Црногорци!

Сретан и пун благодарности свемогућему, ја вам јављам да је и велика братска нам Русија ступила у рат против Турске.

Овај догађај увеличаће радост вашу и удвостручиће јуначко прегнуће ваше и пожртвовање. Русија, принуђена истом Турском и овлашћена од цијеле Европе, полази да оружјем извојује оно што заједнички са силама мирољубивим настојавањима не могаше постићи. Цар Ослободитељ, Александар II, наш великодушни покровитељ, кренуо је да помогне и нашем народу у избављењу његовом.

Црногорци!

Помоћу божјом и наше руске браће, ми ћемо овога пута постићи за чим праведно тежимо, али ја очекујем данас од вас, Црногорци, више пожртвовања и јуначкога прегнућа

него икада до сада, јер треба да се покажемо вриједни помоћу великога предузећа Русије, које чини за нас и нашу браћу, и јер је најслађа слобода својом муком стечена, својом крвљу искупљена.

Црногорци!

Сјетите се сла внога војевања наших предака са руском браћом противу непријатеља наше слободе и вјере и покажите се достојни њих, и наткрилите их јунаштвом, славом и успјесима.

Црногорци!

Нека данас нико не жали умријети, јер је ово дан суђени, дан препорода народа нашега. Из нових гробова наших ускрснуће стара слобода народна.

Стојећи вазда с вама и пред вама, Црногорци, ја вас најрадосније поздрављам и довикујем: Напријед за ослобођење народа!

17/29. април 1877.

3.

ПРОГЛАС ПРИВРЕМЕНЕ НАРОДНЕ БОСАНСКЕ ВЛАДЕ

Бошњаци!

После петстогодишњег гоњења и робовања нашег, босанска народна скупштина прогласила је нашој слободној земљи привремену народну владу. Султан није више наш владалац! Пребивање турских власти и војске у Босни јест насиље! Од сада напред док траје рат; и док се наше босанско питање коначно не уреди, законита власт над вама, припада вашој народној влади.

Чим нам је предана врховна власт од народне скупштине у руке, ми смо се решили борити до последње скрајности, и једина ће нам света дужност бити, бранити наше народне интересе и наше народно право до пољедње капи крви, а нашу рођену земљу оставићемо само онда, када се измени срећа нашег оружја и када се исцрпе сва средства за одржање устанка.

Бошњаци! Онде, где се још нисте дигли на оружје, а јест вам могуће, дигните се одмах и станите под вашу народну заставу, живот и имање принесите на жртвеник вашег ослобођења, јер без општег прегоревања не може се ништа постигнути. Сад је већ куцнуо последњи час и дошло је време, да се сврши рачун са крвником нашим и непријатељем слободе и човечанства.

Бошњаци! Ма каква судбина постигла вашу привремену владу, - ма сва наша усиљавања пропала у борби, треба да знате да крв, коју сте ви пролевали на бојном пољу, није пролита без користи, - ваша крв дала је нама право, да пред целом Европом кажемо вољу босанског народа, и ми се надамо, да ће све човечне и хришћанске државе уважити и помагати нашу праведну ствар, за коју смо дужни сви до последње капи крви борити се.

Бошњаци! Сада ипак, кад цар Александар води свој народ у борбу за ослобођење свију хришћана у Турској, ми не требамо, нити смемо, губити наде, да не ћемо добити нашу потпуну слободу и права, за које смо толико векова пролевали нашу крв.

Бошњаци! Похитите, дакле, сви сложно као браћа борити се за златну слободу своју, и не пожалите и највеће жртве допринети у корист ваше миле отаџбине, да не би ни на коме клетва остала.

У Босанском логору у Тишковцу,
на Михољдан 29. септембра / 11. октобра 1877.

Босанска привремена народна влада. Председник: Владимир Јонин, чланови: секретар Јово Билбија, Јово Скобла, војводе: Голуб Бабић, Вид Милановић, Перо Крецо, четовође: поп Василије Ковачевић, поп Јово Пећанац, Божо Љубојевић, Дамјан Ђурица, Нико Буро, Илија Шевић, Илија Трикић, Мате Јурета (католик), Ђоко Деспотовић, Тривун Бундало.

4.

РАТНА ПРОКЛАМАЦИЈА КНЕЗА МИЛАНА

ПРОКЛАМАЦИЈА

МОМЕ ДРАГОМ НАРОДУ.

У мојој Прокламацији од 21. фебруара ове године Ја сам објавио Своме драгоме Народу, да је одбрана оне свете ствари, за коју смо ми, прошле године, морали прибећи оружју, прешла у ЈАЧЕ РУКЕ. Но од времена, кад је Србија закључила мир са Отоманском Портом, турско племе обогатило је своју историју новим нечувеним ужасима. Пљен, пустош и покољ покривају данас све крајеве турске царевине, а најљуће ништи под Турцима све, што српско име носи. Осветом распаљен фанатизам мусломански разуздао се НАРОЧИТО против оне патничке браће наше, која су, за време рата, нашла била у Србији збега и заклона, ма да је чланом другим протокола мира, који смо ми са Отоманском Портом закључили 16. фебруара ове године, за њих уговорен потпун опроштај. Ослањајући се на веру међународних уговора, ми смо склонили највећи део ових мученика, да се поврате на своја огњишта. Но отишав тамо с поверењем у наше савете, они су, на жалост, под разним изговорима, допали нових мука и насиља од својих мухамеданских угњетача. Узалуд су прошли сви кораци, које је Моја влада чинила у Цариграду против ове вапијуће повреде уговора. Остављајући ова нова насиља без казне, Отоманска влада погазила је реч, коју нам је свечано задала.

Срби! После ове повреде обвеза, које је Порта с нама уговорила, ми нисмо дужни, да и даље останемо у оном мучном положају, који нас је од поборника слободе претварао у трпљиве гледаоце оних свирепих напора, којима се очевидно на то смера, да се српски народ искорени. Мера турских ужаса толика је, да већ Србија нити их сме више мирно гледати нити може БЕЗ ПОНИЖЕЊА остати и даље у свези са једном државом, која своју снагу црпе у пустошењу, ватри и крви, и која у фанатичком заносу своме већ и нашу Кнежевину угрожава. И ако се Србија према Турској најправилније понаша, Отоманска Порта почиње ипак спремати нове опасности против наше отаџбине. Поред тајних завера, које она кује против наше унутрашње безбедности, Отомански министар спољних послова већ нам и отворено прети, да Порта има небројених путова да Србију науди, МА И НЕ БИЛА С ЊОМЕ ФОРМАЛНО У РАТУ.

Срби! Кад Порта узима према нама оваки тон претње у тренутку, кад је притиснута војском једне од најсилнијих држава, онда је очевидно, да ми не смемо пропустити данашње прилике, а да не покушамо, да једном за свагда обезбедимо нашу будућност. Но, борба са нашим вековним непријатељем није свршена нашим прошлогодишњим ратом. Не би било ни поносно, ни корисно по нас, кад би смо се ми коначно предали пословима мира, а не бисмо, у границама своје снаге, настали, да се отклоне опасности које прете српскоме племену и да се наш народни задатак приведе сретноме крају свом. И ако велика и храбра

војска руска може, и без нашег суделовања, да увенча успехом ону свету ствар, коју је ЦАР АЛЕКСАНДАР узео под своју моћну заштиту, ништа нас на свету не може ослободити од дужности, коју Српски Народ има да изврши као члан хришћанских народа на истоку, коју Србија треба да испуни и према себи и према племену своје. Народи не могу до праве слободе доћи, ако је не откупе својим знојем, па, ако мора бити, и својом крвљу. Велика дела, као што је оно, у које смо ми, прошле године, ушли, не почињу се, па да се на по пута застане. То би била политика малодушна, родољубље недовољно. За њ би нас корело потомство, проклињала наша патничка браћа; за њ би се ми сами горко кајали. Блажене сени оних наших јунака, што, прошле године, попадаше по бојним пољима, нас би се одрекле, кад би са висина својих виделе, да смо се предали немарности онда, кад се на нашим границама крв потоцима лије; да ништа не предузимамо, да извршимо њихов аманет и да потражимо непријатеља, који је у нашој лепој и плодној земљи прибегавао ватри и пустошењу без сваке војене потребе.

Само постојанством и издржљивошћу можемо ми корисно довршити племенит и одважан почетак, који нас је стао необичних трудова и големих жртава. Ми смо до сада имали времена, а БИЛИ СМО И У ПРАВУ, да отпочинемо. Ако је непријатељ прошле године био надмоћнији од наших кнежевина српских, данас ми, ступајући на бојно поље, налазимо на њему славом увенчану војску руску, налазимо нашу јуначку браћу Црногорце и наше храбре суседе румунске, који су прешли Дунав, да се боре славно за своју независност и за слободу потлачених хришћана.

Срби! И ми устајемо данас на оружје за свету народну и хришћанску ствар. По примеру деде Мога, ево и Мене, да се опет ставим на чело наоружаног Народа Српског. На застави, коју Обреновић IV. по нова развија, уписана је слобода и независност народна. Под овом заставом, ви сте већ сјајно осведочили своје родољубље и самопрегоревање. Сад само један одважан корак напред, па да се рукујемо са оном браћом нашом, са којом смо се на Косову растали. Данас или никад куцно је час, да се, једном за свагда, доврши велико народно дело, које су таковски јунаци онако славно отпочели, а ми, прошле године, прихватили. Зато напред, јунаци, уз победоносне заставе ЦАРА ОСЛОБОДИОЦА, с вером у Бога, свемоћнога заштитника правде , а у име ОСЛОБОЂЕЊА СВОЈЕ ПОДЈАРМЉЕНЕ БРАЋЕ, У ИМЕ НЕЗАВИСНОСТИ НАШЕ ДРАГЕ ОТАЏБИНЕ СРБИЈЕ.

Напред, јунацил, Божија је воља!

У Београду 1/13. децембра 1877. године.

МИЛАН М. ОБРЕНОВИЋ IV. с. р.
КЊАЗ СРПСКИ.

5.

САНСТЕФАНСКИ МИРОВНИ УГОВОР – ИЗВОДИ

Његово Величанство Цар Русије и Његово Величанство Отомански Султан, подстакнути жељом да поврате и обезбеде својим земљама и својим народима добробити мира и да спрече нове компликације које би биле претња миру, именовали су своје опуномоћенике да би утврдили, закључили и потписали прелиминарни уговор о миру:

С једне стране, Његово Вел. Руски Цар, кога заступа гроф Никола Игњатијев, царски ађутант, генерал пуковник, члан царског савета, одликован орденом Св. Александра Невског са дијамантима и више других руских и страних одликовања и госп. Александар Нелидов, коморник руског двора, сада државни саветник, одликован орденом Св. Ане I реда с мачевима и више руских и страних одликовања.

С друге стране, Њ. Величанство Отомански Султан, кога заступа Сафвет-паша, министар иностраних послова, одликован орденом Османлије са брилијантима, орденом Мепидија I степена и више страних ордења, и Саадуллах-бег, амбасадор Њ. Величанства на царском двору Немачке, одликован орденом Меџидија I реда и Османлије II реда и више страних одликовања, који су, пошто су измењали своја пуномоћја и уверили се да су пуноправна, закључили следеће:

Члан 1. Да би се окончали стални сукоби између Турске и Црне Горе, граница која дели две земље биће исправљена према приложеној карти, без изузетка, како следи: Од планине Доброштице граница ће ићи линијом која је назначена на конференцији у Цариграду до Корита преко Билећа. Отуда ће нова граница наставити до Гацка (Метохија Гацко ће припасти Црној Гори) и према ушћу Пиве и Таре, пењући се према северу Дрином до њене притоке Лима где се овај улива у Дрину. Источна граница Кнежевине наставиће даље пратећи Лим све до Пријепоља и даље преко Рожаја до Суве планине (остављајући Бихор и Рожај Црној Гори), обухватајући Ругово, Плав и Гусиње: гранична линија ће ићи даље планинским венцем преко Жљеба, Паклена и дуж албанске границе на северу преко врха планина Копривник, Баба-врх, Бор-врх до највишег врха Проклетија. Од ове тачке граница ће водити према врху планине Бискашик и ићи право ка језеру Лићени-Хоти. Напуштајући Лићени Хоти и Лићени-Кастрати, граница ће прећи преко Скадарског језера да би дошла до Бојане коју ће следити до мора. Никшић, Гацко, Спуж, Подгорица, Жабљак и Бар остаће Црној Гори.

Европска комисија у којој ће бити заступљене Висока Порта и Влада Црне Горе биће задужена да коначно одреди границе Кнежевине доносећи на лицу места све промене које би сматрала да су потребне и правичне с гледишта интереса обеју страна ради мира у овим земљама, а водиће рачуна о признатим потребама.

Пловидба Бојаном, која је увек била узрок споровима Високе Порте и Црне Горе, биће предмет посебне одредбе коју ће обрадити та иста европска комисија.

Члан 2. Висока Порта коначно признаје независност Кнежевине Црне Горе.

Договором између владе царске Русије, отоманске владе и Кнежевине Црне Горе, одредиће се накнадно карактер и форма односа између Високе Порте и Кнежевине и онога што се тиче именовања представника Црне Горе у Цариграду и осталим местима Отоманског Царства где је потребно, што се тиче изручења криминалаца који су се склонили на једној или другој територији, и потребе да се Црногорци подвргавају отоманским законима и властима према начелима међународног права и већ установљеним обичајима који се односе на Црногорце, било да путују или бораве у Отоманском Царству.

Између Високе Порте и Црне Горе биће закључена конвенција да би се решила питања која се односе на становништво пограничних крајева обеју земаља и на војна утврђења на истим границама. Тачке у уговору по којима не би могли да се сложе биће решене арбитражом Русије и Аустро-Угарске.

Од сада, уколико би било расправа или сукоба, сем потраживања нових територија, Турска и Црна Гора препуштају право решавања њихових спорова Русији и Аустро-Угарској које ће их морати решавати арбитражно и заједнички.

Црногорске трупе ће у року од десет дана од дана потписивања прелиминарног мира напустити територију која се налази изван горе назначених граница.

Члан 3. Србија се признаје за независну. Њена граница, означена на приложеној карти, ићи ће међом Дрине, остављајући Мали Зворник и Сакар Кнежевини, продужујући старом границом до извора речице Дежева близу Стојилца. Одатле ће нова граница следити ток ове речице до реке Рашке, а затим ток ове до Новог Пазара. Од Новог Пазара уз речицу која пролази близу села Мекиња и Трговишта, до њеног извора, гранична линија ће ићи преко Божур планине и у долину Ибра спустиће се речицом која утиче у реку Ибар близу села Рибарића. Затим ће граница даље ићи рекама Ибром, Ситницом, Лабом и потоком Батинцем до његовог извора на планини Грапашници. Отуда ће граница наставити врховима који деле воде Криве и Ветернице, и даље ваздуншом линијом поново ће се састати с Ветерницом на ушћу Мијовачког потока да би опет ишла уз поток преко Мијовачке планине и онда се спустила према Морави близу села Калиманаца. Одавде ће се граница спуштати низ реку Мораву до реке Власине близу села Стајковци, пењући се затим до Љубераждa и речице Кукавице, пролазиће преко Суве Планине дужином потока Врело до Нишаве и спустиће се Нишавом до села Крупца па одатле ће ићи ваздушном линијом до старе српске границе на југоистоку до карауле Баре и са њом све до Дунава.

Ада Кале биће расељена и срушена.

Турско-српска комисија одредиће на лицу места, уз помоћ руског комесара, граничне ознаке у року од три месеца и уредиће коначно сва питања која се тичу острва на Дрини. Једном бугарском делегату биће дозвољено да учествује у раду ове комисије док се буде бавила границом између Србије и Бугарске.

Члан 4. Муслимани који поседују имовину на територији која је припојена Србији, а желе да живе изван Кнежевине Србије, моћи ће да сачувају своје некретнине давши их у

закуп или на управу другим лицима. Турско-српска комисија, којој ће помагати један руски комесар, биће задужена да у року од две године потпуно реши сва питања која се односе на некретнине и разне интересе муслиманског живља. Ова комисија ће бити такође позвана да у року од три године реши на који начин да се отуђе власништва у поседу државе или верске задужбине (вакуфи), а и остала питања која се односе на интересе појединаца. Све до коначног угозора између Турске и Србије, којим ће бити одређен карактер и форма односа између Високе Порте и Кнежевине Србије, српски поданици који путују или бораве у Отоманском Царству, уживаће права према општим принципима међународног права.

Српске трупе мораће да евакуишу територију која није обухваћена горе наведеним границама и то у року од 15 дана од потписивања прелиминарних уговора о миру.

Члан 5. Порта признаје независност Румуније која ће искористити своја права на накнаду о чијој ће се висини договорити обе стране.

До закључења директног уговора између Турске и Румуније, румунски поданици у Турској уживаће сва права која су загарантована поданицима других европских сила.

Члан 6. Бугарска постаје аутономна кнежевина, са хришћанском владом и народном војском и плаћа данак.

Дефинитивне границе Кнежевине Бугарске означиће специјална руско-турска комисија, пре него што руска царска војска буде евакуисана из Румелије. Ова комисија ће водити рачуна о свим пословима и изменама које ће морати да се изврше на лицу места у вези са општом линијом према начелу националне већине становништва пограничних крајева, сходно основима мира, а исто тако ће водити рачуна о топографским и практичним интересима саобраћаја за локално становништво.

Површина Кнежевине Бугарске је одређена у општим цртама, као на приложеној мапи, која је основа за коначно повлачење граница. Одвајајући се од нове границе Кнежевине Србије, линија ће ићи дуж западне међе казе Врања све до венца Карадаг. Окрећући према западу, линија иде дуж западних граница: казе Куманово, Кочани, Калкацделен до планине Кораб; одатле реком Велешицом све до њеног ушћа у Црни Дрим. Водећи према југу Дрином до Дрима, а затим западном границом казе Охрида ка брду Линас, граница ће ићи западном међом каза Горча и Старово до брда Грамоша. Затим преко језера Касторија гранична линија ће се поново састати с реком Могленицом и пошто следи њен ток и пређе на југ до реке Јенице (Вардар– Јенице), водиће преко ушћа Вардара и ушћа Галика према селима Парга и Сарај-Кеј; одатле преко средине језера Бешик-Ђол до ушћа река Струме и Карасу, и морском обалом до Буру-Ђола; даље, идући у правцу северозапада до планине Чалтепе, венцем Родопа до планине Крушово, преко Црног Балкана, планином Ешек-Кулаки, Чепелион, Караколас и Ишиклар све до реке Арде. Одатле ће гранична линија ићи у правцу града Чирмена и, остављајући град Једрене у средини, водиће поред села Сугутлу, Кара-Хамза, Арнаут-Кеј, Акарџи и Јенице до реке Текедереси. Следећи ток река Текедереси и Чорлудереси до Лиле-Бургаса, иотуда, реком Сиџакдере до села Сергин, гранична линија ће ићи висовима право према Хеким-Табијаси, где ће доћи до Црног

мора. Она ће напустити морску обалу код Мангалије, пружајући се ка јужним границама тулчанског санџака, и завршиће код Дунава испод Расозе.

[…]

Члан 12. Све тврђаве на Дунаву биће срушене. Убудуће неће бити утврђења на обалама ове реке, ни ратних бродова у водама Румуније, Србије и Бугарске, сем обичних станица и зграда за речну полицију и царинску службу.

Права, дужности и прерогативе међународне комисије на доњем току Дунава су непромењене.

[…]

Члан 14. У Босни и Херцеговини ће одмах бити спроведени европски предлози који су били саопштени: отоманским опуномоћеницима на првој седници конференције, која је одржана у Цариграду, са изменама о којима ће се одлучити заједничким споразумом између Високе Порте и владе Русије и Аустро-Угарске. Заостали дугови неће се потраживати, а текући дохоци до 1. марта 1880. године биће искључиво употребљени за обештећење избеглих породица и осталих становника, жртава последњих догађаја, без обзира на народност и вероисповест, као и према локалним потребама земље. Сума која ће после овог рока годишње стизати централној влади биће накнадно утврђена посебним споразумом између Турске, Русије и Аустро-Угарске.

[…]

Члан 28. Одмах после ратификације прелиминарних уговора о миру заробљеници ће бити узајамно размењени под надзором специјалних комесара које су именовале и једна и друга страна, и који ће се налазити у Севастопољу и Одеси. Отоманска влада платиће све трошкове око издржавања заробљеника; трошкови ће јој бити враћени у 18 подједнаких рата у року од шест година, према рачунима које ће приложити горе поменути комесари.

Размена заробљеника између Отоманске владе и Румуније, Србије и Црне Горе извршиће се по истом принципу, одузимајући, пак, у прорачуну суму од целокупног броја заробљеника који ће Отоманској влади бити враћени.

Члан 29. Овај утовор ће ратификовати Њ. В. Цар Русије и отомански Султан и ратификовани инструменти ће бити измењени у року од 15 дана, а ако је могуће и раније у Петрограду, где ће се исто тако уговорити место и време, као и свечана прослава уобичајена приликом потписивања мировних уговора. Подразумева се да високе уговорне стране прихватају строгу обавезу да поштују овај уговор од тренутка ратификације. Увези с тим, поштовани опуномоћеници су потписали овај утовор и ударили печат.

Начињено у Сан-Стефану 19. II/3. III 1878. године.

[…]

Гроф Н. Игњатијев с. р. Сафвет с. р.

Нелидов с. р. Саадуллах с. р.

6.

АДРЕСА ХЕРЦЕГОВАЦА ЊЕГОВОЈ СВЈЕТЛОСТИ КЊАЗУ ЦРНЕ ГОРЕ И БРДА НИКОЛАЈУ I

[Без датума]

Ваша Свјетлости, премилостиви Господару!

Радосно честитамо весео глас о проширењу храбром Вашом десницом славне Црне Горе. Богу се молимо за сретан и многољетан живот Вама и Вашем свијетлом насљеднику на радост и напредак Вашег народа.

Ми сви добро знамо, да је Ваша Свјетлост вазда промишљала и промишља о нама и да Вам је јадни, тешки живот херцеговачког народа под Турцима био и јесте на Вашем великодушном срцу. Али сад, кад о нашој судбини рјешавају, а ми не знамо ништа шта ће бити од нас и Херцеговине, ми смо у великој мисли и бризи. Разумијемо ђе се по свакуд збори, да ће се ова наша Херцеговина пресијецати на некакав начин. Па ако су и празне свјетске ријечи, нас су опржиле и вријеђају сваког Херцеговца у срце. Како бисмо могли на то пристати ми, који смо се борили и доста жртава дали за ослобођење и нераздјелност нашу, и сад смо готови крв своју пролијевати, јер смо знали и знамо, да се без прегнућа и жртава ништа не може добити. Данас смо осигурани да се боримо, не мислимо више, како ли ћемо сачувати наше покућство и наше куће, ништа ми данас немамо, осим оно наше рођене земље, натопљене крвљу нашијех предака и нашом, коју ми морамо и хоћемо да одржимо и да ослободимо.

То је Вашој Свјетлости познато, да ми немамо ни о чему другом мислити, него о томе, ако више речена неправда задобије своју потпуну снагу, да се Херцеговци на ново буне и да крв своју пролијевају са онијем, који мисли и говори, да ћемо бити његови поданици. У том се сваки вара. Ми нећемо никога, нити можемо примати себи за владара, управитеља и покровитеља, само Вас Господару, и Његово Величанство руског цара, који свагда о нашој будућности мислите и за све се Славене отачаски бринете. Господару! Ми знамо, да би и Вашој Свјетлости ово било неповољно, па немојте ову нашу изјаву занемарити, да не изгуби свој циљ и да не буде мртва. Ми смо буну отпочињући казали, да смо с Црном Гором или да нас није на свијету, то је намјера и данас код нас.

Све смо наше жеље и намјере изложили укратко Вашој Свјетлости, само Вас још и о том молимо, да све ово представите Његову Величанству руском цару, који се свагда на нас милостиво обраћао и отачаски старао за славенску будућност и ослобођење.

Народ херцеговачки не може имати мира на ови начин, да се расцијепи, као што се по крајевима Аустрије говори, но ће се борити и крв своју пролијевати све дотлен, док не добије своју слободу и независност.

Ваше велико-књажевске Свјетлости најоданији и вјерни Херцеговци

7.

БОСАНСКИ УСТАНИЦИ ВЛАДИ СРБИЈЕ

[Без датума]

Представницима Србије

Са овим изјављујемо, у име народа Српског у Босни, Представницима братске нам Књежевине Србије, и свему народу њеном, најсрдачнију благодарност како за материјалну припомоћ, тако и за оружану заштиту, коју је Србија са таким огромним пожртвовањем чинила и чини. Историји остаје, да она овај акт пословања забележи као јаку чињеницу, која је крчила пут прогресу и цивилизацији по Балканском полуострву и Азијској Турској, јер тек кроз слободне и праведно уређене земље и народе отвара се пут за ширење слободе и културе.

У исто доба братски молимо Представнике Србије, да својски подјејствују при углављивању мира са Турском, да ми постанемо саставни дио Српске државе, или, ако би се из каквих узрока тој вјечитој жељи нашој на пут стајало, да останемо самостална и засебна држава. Уз то, и то, изјављујемо, да ми ни под којим видом не можемо пристати са Аустро-Угарском, нити њену окупацију желимо. Ако је баш нужна нека окупација, ради увађања новог поредка у нашој земљи, онда једино желимо окупацију са војском Књежевине Србије, која је за нас најприличнија, почем сви обитаоци Босне српским језиком говоре и исте обичаје имају, и почем је она још у почетку овог вијека знала удесно уредити нову своју државу према духу времена и према потребама народа.

Све друго што се мимо ових одлука наших радило буде, даће повода новим догађајима, заплетима и немирима.

Уздамо се, да ће Представници Србије својски порадит око потпуног остварења наше молбе, и да ће се Представници Европских сила најчовечније томе одазвати, те тиме утврдити мирну и спасоносну основу овим ужасно опустошеним земљама.

Са особитим поштовањем остајемо

У име народа:
Васо Видовић
Спасоје Бабић
Васа Пелагић, архимандрит

Вођа усташки Поп Ђока Каран
Јован Шкорић, четовођа
Станко С. Крстић
Јован Р. Цицић
Мићо Ј. Поповић
Симо П. Поповић
Симо Николић, четовођа
Симо Бера, четовођа

Стеван Крнета, водник
Симо Дакић
Коста Максимовић
Томо Поповић, Свештеник
Васо Јакшић
Ристо Степановић
Петар Р. Ђукић
Лазар В. Трифковић
Јово Н. Пиштелић
Стево Остојић
Јово Марковић
Вуко Јовановић
Симо Стефановић
Зарија Босанчић
Васо Савић
Симеун Којић
Стојан Вученовић
Стојо Нежић
Јово Суботић, свешеник
Ристо Малић
Теодор Петковић, Свештеник
Кузман Богосавац
Цвио Милановић, свешт.
Симо Сембер
Алекса Миловановић
Стево Поповић, свештеник
Обрад Нисумовић
Ристо Спаић
Мића Шурлан
Савва П. Вукановић
Никола Јовановић
Јово Гаић
Димитрија Вукић
Миле Радетић

8.

АРХИМАНДРИТ САВА ДЕЧАНАЦ ПРЕДСТАВНИЦИМА ВЕЛИКИХ СИЛА НА БЕРЛИНСКОМ КОНГРЕСУ

Уваженој господи опуномоћеницима Великих сила на Берлинском конгресу

Господо,

По уверењу које је широко распрострањено у престоници Немачке, рад конгреса у Берлину, тога европског ареопага, приближава се крају. Међутим, пошто се у круговима високог скупа представника европских сила још није расправљало о питању напаћеног народа несрећне Старе Србије, долепотписани, снабдевен овлашћењима тога народа, с поштовањем упућује своје понизне молбе уваженим члановима Конгреса, како би они имали доброту да се упознају са оним што тај потлачени и готово уништени народ Старе Србије очекује.

Господо, имајте сажаљења за патње народа с којим се веома рђаво поступало и који је доспео на ивицу понора, за робове бачене под ноге и лишене сваке наде. Кад је Свемогући Господ у свом милосрђу ставио у Ваше руке судбину тих људи поробљених више векова, на иначе класичној земљи, и кад су велике европске силе прихватиле племенити задатак да побољшају судбину несрећног становништва овог дела Европе, будите у овом узвишеном тренутку очеви и доброчинитељи заборављеног народа Старе Србије.

Овај народ трпео је до данас нечувене патње, јер је био препуштен милости и немилости турских и арбанашких ренегата. Сада, кад је свима народима Балканског полуострва побољшан положај, да ли је право да ми останемо у ланцима тешке тираније, да ли је праведно да нас Турци и даље кољу, а Арбанаси пале наше домове, да ли је праведно да смо и даље потчињени поступцима који су гори од поступака према стоци у Европи. Пошто смо учествовали у рату за ослобођење, пошто смо се побунили против израбљивања, пошто смо изразили наше жеље за слободом и уједињењем с нашом браћом, ако се обнови стари поредак, муслимански фанатизам ће бити безграничан, с још тежим насиљем, и довешће нас дотле да трпимо патње веће него досад.

Због тога још једном дижемо наш глас пред европским скупом и тражимо да према нама има милости и да нас не препусти овом крвавом и свирепом ропству. Ако не може да нам осигура слободу, нека нам бар обезбеди извесну аутономију и личну безбедност.

Као заступник овог праведног захтева, молим Ваше Висости да приме изразе поштовања, с којима остајем

Вашим висостима веома понизни слуга

Берлин, 3/15. јула 1878.

Сава, архимандрит
и овлашћени заступник народа Старе Србије

9.

БЕРЛИНСКИ МИРОВНИ УГОВОР – ИЗВОДИ

Уговор склопљен у Берлину 13. јула

Њ. Величанство Цар Немачке, Њ. Величанство Цар Аустро-Угарске, Председник Републике Француске, Њ. Величанство Краљица Уједињеног Краљевства Велике Британије и Царица Индије, Њ. Величанство Краљ Италије, Њ. Величанство Цар свих Руса, Њ. Величанство Султан Турске, у жељи да уреде заједнички и на европски начин, у складу са одредбама Париског уговора од 30. марта 1856. године, питања покренута на Истоку збивањима последњих година и ратом који је окончан прелиминарним миром у Сан-Стефану, били су једнодушни у уверењу да би одржавање Конгреса био најбољи начин да се олакша постизање међусобног споразума. У том циљу Њихова Величанства и Председник Републике Француске именовали су своје опуномоћенике, који су се, у складу с предлозима аустро-угарског Двора и на позив немачког Двора, окупили у Берлину снабдевени пуномоћјима која су нађена у добром и ваљаном стању.

Пошто су срећно постигли међусобни споразум, сагласили су се о следећим одредбама:

Члан 1. Бугарска постаје аутономна вазална кнежевина под сизеренством Њ. Величанства Султана. Она ће имати хришћанску владу и народну војску.

[…]

Члан 13. Јужно од Балкана ствара се провинција која ће се звати Источна Румелија; она ће бити под непосредном политичком и војничком влашћу Њ. Царског Величанства Султана и уживаће административну аутономију. Њен генерални гувернер биће хришћанин.

[…]

Члан 23. Висока Порта се обавезује да ће на острву Криту доследно примењивати Органски закон из 1868. године, уз измене које буду сматране правичним. Слични закони, прилагођени локалним потребама, осим одредаба о ослобођењу од пореза које је признато Криту, биће уведени и у остале европске области Турске за које овим уговором није предвиђено посебно уређење. Висока Порта ће образовати посебне комисије, у којима ће домаће становништво бити широко заступљено, са задатком да разраде појединости нових закона у свакој покрајини. Нацрти уређења настали радом ових комисија биће поднети Високој Порти на разматрање. Пре него што објави акте којима ће их ставити на снагу, она ће се посаветовати са Европском комисијом установљеном за Источну Румелију.

Члан 25. Провинције Босну и Херцеговину окупираће Аустро-Угарска, која ће њима управљати. Пошто влада Аустро-Угарске не жели да преузме управу у Новопазарском санџаку, који се налази између Србије и Црне Горе у правцу југоистока до Митровице, у њему ће остати отоманска управа; ипак, да би се обезбедило одржавање новог политичког стања, као и слобода и безбедност саобраћаја, Аустро-Угарској се оставља право да ту

држи гарнизоне и да има војне и трговачке путеве на читавом простору овог дела старог вилајета Босне. У том смислу Аустро-Угарска и Турска ће се споразумети о појединостима.

Члан 26. Црној Гори признају независност Висока Порта и све оне високе уговорне стране које то досад нису учиниле.

Члан 27. Високе уговорне стране сагласне су у следећим одредбама: у Црној Гори разлике у вери и вероисповести неће моћи да буду сметња да неко из тог разлога буде искључен или спречен да ужива своја грађанска и политичка права, да не буде примљен у јавне службе, на положаје, и да му се не указују почасти или да не обавља разне занате и занимања, ма у коме месту то било. Слобода и јавно вршење свих црквених обреда биће осигурани свим житељима Црне Горе, као и странцима, и никакве сметње неће се моћи правити било хијерархијском уређењу разних вероисповести или њиховим односима са својим духовним старешинама.

Члан 28. Нове границе Црне Горе утврђене су овако: линија која полази од Илијиног брда, северно од Клобука, спушта се на Требишњицу код Гранчарева,које остаје Херцеговини, потом наставља током ове реке до тачке која се налази 1 km низводно од ушћа Чепелице, а одатле се, најкраћим путем, опет састаје с висовима који оивичавају Требишњицу. Затим продужује ка Пилатовцима, препуштајући то село Црној Гори,онда наставља висовима у правцу севера и држи се, колико је то могуће, на растојању од 6 km од пута Билеће–Корита–Гацко до кланца који се налази између планине Сомине и брда Курила, одакле иде на исток преко Вратковића, остављајући то село Херцеговини, до брда Орлине. Полазећи од ове тачке и остављајући Равно Црној Гори, граница иде напред правцем север-североисток, прелазећи врхове Лебршник и Волујак, потом се најкраћом линијом спушта на Пиву, коју прелази и придружује се Тари у пролазу између Црквице и Недвине. Одатле се пење уз Тару до Мојковца, затим иде гребеном огранка до Шишког језера. Од овог места она се спаја са старом границом све до села Шекулара. Одатле се нова граница пружа врховима планине Мокре, тако што село Мокро остаје Црној Гори, потом се пење до тачке 2166 на карти аустријског генералштаба, следећи главни ланац и вододелницу између Лима с једне стране и Дрима, као и Цијевне, с друге стране. Она се потом спаја са садашњом границом између племена Кучи-Дрекаловићи, с једне стране, и Кучка-Крајина и племена Клементи и Груде, с друге стране, и иде до Подгоричке равнице одакле се упућује према Плавници, остављајући Албанији племена Клементе, Груде и Хоте. Овде нова граница прелази језеро код острва Горица-Топхале и почев од тога места пење се право до висова гребена, одакле прати вододелницу између Међуреча и Калимана, остављајући Мрковиће Црној Гори и избијајући на Јадранско море у ували Кручи. На северозападу граница ће бити повучена линијом која прелази тачку између села Шушња и Зубаца и допире до крајње југоисточне тачке садашње границе Црне Горе на планини Врсути.

Члан 29. Бар и његова обала биће припојени Црној Гори под следећим условима: крајеви који леже јужно од ове области, до Бојане, укључујући Улцињ, биће, по наведеном разграничењу, враћени Турској. Комуна Спич, до северне границе области која је подробно описана, биће припојена Далмацији. Црна Гора ће имати потпуну слободу пловидбе

Бојаном. Не дозвољава се градња утврђења дуж тока ове реке, изузев оних која су неопходна за локалну одбрану Скадра, а која неће бити ближа од 6 km од овог града. Црна Гора неће моћи да држи ратне бродове ни ратну заставу. Лука Бар и све воде Црне Горе биће затворене за ратне бродове свих држава. Утврђења која се налазе између језера и обале на црногорској територији биће разорена и у тој зони неће бити дозвољена изградња нових. Вршење поморске и санитарне контроле у Бару и дуж обале Црне Горе биће препуштено Аустро-Угарској, која ће то обављати лаким бродовима за обалску пловидбу. Црна Гора ће примењивати законе о поморству који су на снази у Далмацији. Аустро-Угарска се, са своје стране, обавезује да ће пружити конзуларну заштиту црногорској трговачкој застави. Црна Гора и Аустро-Угарска ће постићи споразум о праву да се преко нове црногорске територије изграде и одржавају пут и железничка пруга. На овим путевима биће осигурана потпуна слобода саобраћаја.

Члан 30. Муслимани или други поседници некретнина у областима припојеним Црној Гори, који одлуче да живе изван граница Кнежевине, моћи ће да задрже своје поседе тако што ће их дати у закуп или ће њима управљати преко трећих лица. Ниједном лицу неће бити одузета имања, изузев судским путем у државном интересу и са плаћањем претходног обештећења. Турско-црногорска комисија биће задужена да за рачун Високе Порте, у року од три године, реши сва питања у вези с отуђивањем, коришћењем и употребом државних имања и верских задужбина (вакуфа) као и друга питања која се односе на интересе појединаца.

Члан 31. Кнежевина Црна Гора ће се непосредно споразумети са Отоманском Портом о установљењу црногорског агента у Цариграду, кад се за то укаже потреба. Црногорци који путују или бораве у Отоманском Царству морају се потчињавати отоманским законима и властима, у складу са општим начелима међународног права и обичајима утврђеним у погледу Црне Горе.

Члан 32. У року од двадесет дана од размене ратификација овог уговора или раније, ако буде могуће, црногорске трупе ће напустити области које заузимају у овом тренутку, а које нису обухваћене новим границама Кнежевине.

Турске трупе ће у року од двадесет дана напустити крајеве уступљене Црној Гори. Биће им дозвољено да остану још петнаест дана да би испразниле утврђења и пренеле храну и ратни материјал, као и да би извршиле попис опреме и предмета које не могу одмах пренети.

Члан 33. Пошто Црна Гора мора да прихвати исплату дела државног дуга Отоманског Царства за нове области које су јој мировним уговором додељене, представници Сила у Цариграду ће, у договору с Високом Портом, одредити његов износ на праведној основи.

Члан 34. Високе уговорне стране признају независност Кнежевине Србије, обавезујући је на услове који су изложени у следећем члану.

Члан 35. У Србији разлике у вери и вероисповести неће моћи да буду сметња да неко из тог разлога буде искључен или спречен да ужива своја грађанска и политичка права,

да не буде примљен у јавне службе, на положаје и да му се не указују почасти или да не обавља разне занате и занимања, ма у коме месту то било. Слобода и јавно вршење црквених обреда свих вероисповести биће зајемчени свим грађанима Србије и странцима, и никакве сметње неће се моћи правити хијерархијском уређењу разних вероисповести нити њиховим односима са својим духовним старешинама.

Члан 36. Србија добија крајеве који су приложени у следећем повлачењу граница:

Нова граница Србије следи садашњу линију матицом Дрине до њеног утока у Саву, остављајући Кнежевини Србији Мали Зворник и Сакар, па даље старом границом Србије све до Копаоника, од кога се одваја на врху Канилуга. Одатле иде најпре западном границом Нишког санџака преко јужне стране Копаоника, гребеном Марице и Мрдарске планине, који образује вододелницу између долине Ибра и Ситнице, с једне, и Топлице с друге стране, остављајући Преполац Турској.

Затим граница скреће на југ вододелницом између Брвенице и Медвеђе, остављајући читаву долину Медвеђе Србији, даље гребеном Гољак планине (стварајући вододелницу између Криве реке с једне, и Пољанице, Ветернице и Мораве, с друге стране) до врха Пољанице. Затим нова граница води огранком Карпинске планине до утока Којинске у Мораву, прелази Мораву, пење се вододелницом између потока Којинског и потока што утиче у Мораву близу села Нерадовца, па се више Трговишта састаје с планином Св. Илија. Од ове тачке иде гребеном Св. Илије до брда Кључ, па, прелазећи преко тачака које су на карти обележене бројевима 1516 и 1547, преко Бабине горе стиже до Црног врха.

Од Црног врха ново повлачење граница Србије спаја се с границом Бугарске, то јест: иде вододелницом између Струме и Мораве, врховима Стрешера, Виљо кола и Мецид планине, па се преко Гаџине, Црне Траве, Дарковске равни, Драинице, затим Дашчаног кладенца, поново састаје с вододелницом горње Сукове и Мораве, иде право ка Столу и одатле се нова граница спушта да би на 1000 m северозападно од села Сегуше пресекла пут Софија–Пирот. У правој линији се пење на планину Видлич, а отуда на Радочину, у ланцу Коџа-Балкана, остављајући Србији село Дојкинце, а Бугарској село Сенокос.

Са врха планине Радочине граница продужује ка северозападу на гребен Балкана преко Чипровачког Балкана и Старе планине до старе источне границе Кнежевине Србије, близу Смиљеве Чуке, а одатле старом границом до Дунава, где се завршава код Раковице.

Члан 37. До закључења нових споразума у Србији се неће ништа мењати у постојећим трговачким односима Кнежевине са другим земљама. За превоз добара преко Србије неће се наметати никаква транзитна такса. Садашња права и повластице страних лица, као и право конзуларне јурисдикције и заштите остаће у пуној важности све док се споразумно не измене између Кнежевине и заинтересованих Сила.

Члан 38. Кнежевина Србија наслеђује обавезе које је Висока Порта преузела према Аустро-Угарској и Компанији за експлоатацију железница у европској Турској с обзиром на довршавање и повезивање прикључака, као и за коришћење железница које ће се изградити у новоприпојеним областима Кнежевине. Да би се решила сва ова питања, одмах после

потписивања овог уговора закључиће се потребни споразуми између Аустро-Угарске, Порте, Србије и, у границама њених овлашћења, Кнежевине Бугарске.

Члан 39. Муслимани који поседују имовину у крајевима припојеним Србији, а који одлуче да живе изван граница Кнежевине, моћи ће да задрже своје поседе тако што ће их дати у закуп или ће њима управљати трећа лица. Турско-српска комисија биће задужена да за рачун Високе Порте, у року од три године, реши сва питања која се односе на начин отуђивања, коришћења или употребе државних имања и верских задужбина (вакуфа) као и друга питања која се односе на интересе појединаца.

Члан 40. До закључења уговора између Турске и Србије, са српским поданицима који путују или бораве у Турском Царству поступаће се по општим начелима међународног права.

Члан 41. У року од петнаест дана од размене ратификација овог уговора, српске трупе ће напустити области које нису обухваћене новим границама Кнежевине.

Турске трупе ће у року од петнаест дана напустити територије уступљене Србији. Биће им дозвољено да остану још петнаест дана да би испразниле утврђења и пренеле храну и ратни материјал, као и да би извршиле попис опреме и предмета које не могу одмах пренети.

Члан 42. Пошто Србија мора да прихвати исплату дела државног отоманског дуга за нове области које су јој мировним уговором додељене, представници Сила у Цариграду ће, у договору с Високом Портом, одредити његов износ на праведној основи.

Члан 43. Високе уговорне стране признају независност Румуније, обавезујући је на услове који су изложени у наредним члановима:

[…]

Члан 45. Кнежевина Румунија уступа Њ. Величанству цару Русије део територије Бесарабије, одвојене од Русије уговором у Паризу 1856. године, која се на западу граничи матицом Прута, а у средини матицом рукавца Килије и ушћем Стари Стамбул.

[…]

Члан 46. Острва која леже у делти Дунава, као Змијско острво, санџак Тулча, укључујући округе (казе) Килија, Сулина, Махмудија, Исакча, Тулча, Мачин, Бабадаг, Хрсова, Костенце и Мецидија, припајају се Румунији. Поред тога, Кнежевина добија територију која се налази јужно од Добруџе до линије која полази источно од Силистрије, а завршава се на Црном мору, јужно од Мангалије.

[…]

Члан 62. Пошто је Висока Порта изразила спремност да поштује начело верске слободе и да га тумачи у најширем смислу, уговорне стране у потпуности прихватају ову спонтану изјаву. У Отоманском Царству разлике у вери и вероисповестима неће моћи да буду сметња да неко из тог разлога буде искључен или спречен да ужива своја грађанска и политичка

права, да не буде примљен у јавне службе, на положаје и да му се не указују почасти или да не обавља разне занате и занимања. Свима, без обзира на веру, биће дозвољено да сведоче пред судовима. Слобода и јавно вршење свих црквених обреда биће зајамчени свима и никакве сметње неће се моћи правити хијерархијском уређењу разних вероисповести нити њиховим односима са својим духовним старешинама. Црквена лица, ходочасници и монаси свих народности који путују у европску или азијску Турску уживаће иста права, користи и привилегије. Службено право заштите признаје се дипломатским и конзуларним представницима Сила у Турској. Оно обухвата наведена лица, њихове добротворне верске установе и друге у Светим местима и другде. Права која је уживала Француска изричито се потврђују, а договорено је да се не могу вршити никакве промене у вези са status-ом quo Светих места.

Светогорски монаси, без обзира на њихово порекло, задржаће своје поседе и раније користи и уживаће, без изузетка, потпуну једнакост у правима и привилегијама.

Члан 63. Париски уговор од 30. марта 1856. године као и Лондонски уговор од 13. марта 1871. године остају на снази у свим оним одредбама које нису опозване или измењене претходним одредбама.

Члан 64. Овај уговор биће ратификован и ратификације размењене у Берлину у року од три недеље или, ако је могуће, раније.

У пуној вери, одговорни опуномоћеници су ставили своје потписе и потврдили их својим печатом. Састављено у Берлину, дана тринаестог, месеца јула 1878. године.

Потписани: Андраши – Карољи – Хајмерле – Бизмарк – Билов – Хоенлое – Вадингтон – Сен-Валије – Депре – Биконсфилд – Солзбери – Расел – Корти – Лани – Горчаков – Шувалов – П. д'Убрил – Каратеодору – Мехмед Алија – Саадуллах

10.

ПРОКЛАМАЦИЈА КНЕЗА МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА О ПРОГЛАШЕЊУ НЕЗАВИСНОСТИ СРБИЈЕ

МОМЕ ДРАГОМ НАРОДУ

Срби!

Ја сам вас 1. децембра прошле године по други пут позвао на оружје: позвао сам вас овај пут не само у име ослобођења наше подјармљене браће, но и У ИМЕ НЕЗАВИСНОСТИ НАШЕ ДРАГЕ ОТАЧБИНЕ СРБИЈЕ.

Ма да се ви још не бесте одморили од тешке неравне борбе, коју први пут водисмо, у савезу са нашом црногорском браћом, против велике отоманске царевине; ма да се још не бесте ни опоравили од големих жртава, које тада поднесмо, — ви се ипак одазваste позиву свога Владаоца, као достојни потомци својих славних предака.

Борећи се и против непријатеља, оружјем свагда, а бројем често надмоћнијег, и против љуте зиме, која тада владаше, ви освајасте јаке градове и непроходне кланце, које непријатељ беше посео. Савлађујући и људске и природне препреке, ви корачасте од једне победе другој. У том кратком времену од шест недеља дана, ви продресте брзином муње на Косово, где после пет стотина година би отпевана победна песма српска у тужној цркви Грачаници. Више хиљада непријатељских војника падаше у ваше руке, као и други многобројни трофеји: многе заставе непријатељске, око три стотине топова и више хиљада пушака најновије системе, поред неизмерне количине муниције свакога рода. У сјајном лету вашем требаше вам само још један корак напред, па да се српске победоносне заставе развију и у Приштини, Скопљу и Призрену, овим старим престоницама Немањића, но примирје закључено 19. јануара ове године претече нас и заустави.

Срби!

Вашим победоносним походом повесница српска би обогаћена новим сјајним листовима. Победна имена: Св. Никола, Бела Паланка, Пирот, Ниш, Грделица и Врања, остају да се вечно блистају у повесници, као звезде које ће даљном потомству осветљавати ваше врлине и показивати свету све што је кадар да изврши један мали народ, одушевљен патриотством, а вођен идејом слободе.

Нека вам је хвала пред Богом и људима, Моји дивни јунаци!

Благодарећи нашим племенитим жртвама, ми смо били срећни да видимо ослобођен знатан број наше подјармљене браће, да их видимо слободне, и да се с њима, сад први пут после Косова, братски загрлимо.

Ако сам ја 1. децембра прошле године огласио да се прекидају везе у којима Србија не могаше даље остати БЕЗ СВОГ ПОНИЖЕЊА; ако сам ја тада васалство Србије прекинуо

- ви сте, храбри борци српски, на бојном пољу потврдили да је Србија кадра да уђе у ред независних држава, да је кадра своју независност да извојује, и да, у исти мах, да јемства да ће је умети и бранити, ако затреба, и оружјем у руци.

Претходни Уговор мира, закључен пред зидовима цариградским 19. фебруара у Св. Стевану, није ни Србију изгубио из вида. Веледушни Цар, који је слободу источних хришћана узео под своју моћну заштиту, обавезао је Отоманску Порту да се одрекне свога господства над Србијом.

1. јуна, затим, састао се у Берлину Конгрес Великих Сила, који је коначно уредио питања покренута Св. Стеванским Уговором. Он је поново испитао српску ствар, коју је Мој Опуномоћени Министар Иностраних дела заступао са толико мудрости и патриотства да ми је дужност, овом приликом, изјавити му јавно своју признателност.

Уговор, потписан 1. јула у Берлину Пуномоћницима Великих Сила, повратио је мир Истоку. Иако овај уговор није намирио све жеље српске, опет, према приликама у којима је ова велика међународна погодба утврђена, Србија има да буде захвална на високој благонаклоности Великих Сила.

Европа је признала Србији независност везавши је за један услов који сам ја примио вољан да га савесно испуним.

Европа је пристала да највећи део оних становника Старе Србије, које смо ми ослободили, остане с нама у државној заједници тако да је Србија сад увећана више него четвртином свога дојакошњега земљишта.

Блага, дакле, која сам Ја срећан да могу данас обзнанити Своме драгом Народу, то су: МИР, НЕЗАВИСНОСТ СРБИЈЕ и ОСЛОБОЂЕЊЕ једног знатног дела наше патничке браће.

Обезбеђени благодетима мира, примљени у ред независних држава, поткрепљени заједницом наших нових сугрђана, заклоњени новим јаким границама — ми смо добили нову чврсту основу за повољан развитак.

Ми смо ове ресултате искупили скупим жртвама. Међу нама нема ни једног, који за њих није поднео осетних удара било у губитку својих најдражих, било у своме имању, било у своме здрављу; но иако је сваки од нас појединце сиромашнији но што је био пре рата, сви смо скупа и јачи и богатији.

Сви скупа имамо узрока, да будемо и задовољни и поносни. Ко је од нас преживео кризе и опасности, кроз које смо прошли, тај има права да живи у поносној свести да није узалуд живео; они пак јунаци, којима је суђено било да покривајући славом наше заставе, остану на пољу части и слободе, остаће да живе вечно у успомени захвалног потомства, да се славе у повесници источног препорођења.

Ми смо према њима већ извршили једну патриотску дужност, издавши на последњој Скупштини Народној закон који достојно обезбеђује опстанак удовица и сирочади њихових, као и опстанак наших рањених који су за рад неспособни постали.

Срби!

Од данас престаје ратно стање у Србији, а с њим престају и неке од оних особених мера, које је ратно стање изазвало, докле опет неке друге мере и даље остају, као потребне до потпуног прелаза у редовно стање.

Враћајући се пословима мира, имајмо на уму да су догађаји створили Србији нов положај. Ушавши у ред независних држава, Сербија је примила на себе много већу одговорност, како за своје спољашне одношаје, тако и за свој унутрашњи рад. Независна Србија мора бити сложна, озбиљна, мора у свим својим предузетцима ићи измереним корацима, како да се, с једне стране, потпуно користи својим драгоценим тековинама, а с друге стране, да сад више но икад обезбеди себи симпатије европских држава, које су нас примиле у своју средину. Споља мудри, а унутра чврсти одношаји - то су једини путеви, на којима може процветати НЕЗАВИСНА СРБИЈА.

Нека је Господ Бог узме под своје свемоћно закриље!

У Београду, 10/22. августа 1878.

МИЛАН М. ОБРЕНОВИЋ IV. с. р.

КЊАЗ СРПСКИ.

СРПСКО
ИСТОРИЈСКО
ДРУШТВО

Срби у Великој источној кризи II

Од завршетка Првог српско-турског рата до Берлинског конгреса

(1877–1878)

Приручник за Државну смотру ученика
средњих школа из наставног предмета Историја

Издавач:

Српско историјско друштво

За издавача:

проф. др Сузана Рајић, председник

Техничка припрема:

Мирослав Крстић